

ÁLMOK ÁLMODÓJA

1878

ELSŐ KÖNYV.

DARVADY ZOLTÁN VELENCZÉBE ÉRKEZIK.

TE VAGY VELENCZE! Igen, ha még e világon helyem lenni tudnám, ha volna zúg a földön, a hol csillapúlni tudna a lét ellen lázongó kebel, üdülést várhatna meddő vágyak sóvár tüzeiben kiégett szív: te vagy az.

Harcz előtt verve. Reményeimben megrabolva. Hová levétek, nagy álmaim ti mind? Vissza-vissza tekintek reátok, mint e néma paloták hosszú sorára, a múltnak e fenséges halottaira, melyek elevenedni nem fognak többé soha; de elhagyatva, fakúlva, pusztúlva is gazdagabbak színekben, hangulatban, az eszmény tündöklésében, mint a mai világ rideg pompája. Lebilincselnek bűvarázsszal, mert feledtetni képesek ezt a mai életet, mely nem egyéb, mint mindenkinek mindenki ellen folyó keserves harcza, tele lázas kapkodással, harc a nyomorult szükségért, nemtelenért és becstelenért, melyben magasztosra gondolni nincsen idő, nincsen hangulat, nincsen mód.

Adj nekem feledést.

Ifjú álmaim egy forró szívnek mérhetlen boldogságáról, elmének dicsőségéről, tettnek erejéről: sülyedjete a néma lagúnába. De magatokkal együtt vonjátok le a posványba mindazt, a mi titeket könyörtelenül darabokra tört, vonjátok magatokkal, a mit láttam és tanultam világ folyásáról, emberek dolgairól. Feledést adj nekem VELENCZE, hogy ne kellessék a világ fölött zokognom, önmagamon kaczagnom. Hiszen azért tudtad ezt a tompult szívet megkapni olyan édes csodaerővel, mivel hogy olyan vagy, mintha nem is e világról való volnál. Mese városa, mintha egy világ terhe esett volna le szívemről, midőn a nyargaló vonat odahagyva a szárazföldet, a mestrei óriás hídra bogott.

Szeretem a vasutat. Társalanul ülve, szeretek hosszas hosszú időn át keresztül robogni térségeken, országokon. A mozdony óriás gépe pokoli sebességgel hegyen-völgyön, folyamon és téreken keresztül vontatja a hosszan elnyúló kocsisort, nem ismervé akadályt, tele erővel; tüzet okádó karsú kürtőjében, nehéz emeltyűinek könnyű mozdulataiban, mi kísérteti báj; tudóinek nehéz, de rendszeres lihegésében mennyi élet! Büszke megvetéssel hagy el mindent, nem törődik emberekkel és hitványságaikkal, bármi nagyoknak és nagyszerűeknek is képzeljék magukat. Így szeretnék emberekkel és világgal hidegen nem törődni, ha képes volnék szívemből kitépni szeretetet és gyűlölséget, vágyaimat és reményeim, a kiábrándulást és a csalódást. Hanem leginkább azért szeretem a mozdonyt, mert nem fáradó utazásával el tudja velem hieten néha, hogy egyenesen kivisz ebből a világból.

És a mikor hosszú útjában elhagyta a havasok falait és éjszának zordon bódalmából lesietett az olasz földnek kertjébe, hogy MESTRE-nél végre egé-

kintenek a tovasíkló gondolára; az összekuszált campók és callék¹⁶¹ szorosra szorított terein, ellentétben a csanálisok és paloták csöndjével, a zsidobongó népnek kacagása és zaja mindenben és semmiért; a hidak alatt és a csatorna hosszan elnyúló fundamentén a vendéget várva nyújtózó gondolának egy-egy elszakított dala halkán dúdolva; egy kis ingerkedés a facipőben kopogó leányzóval, a ki lágy és mégis ruganyos természetével, nemes metszésű arcával, élénk szemével, rongyokba burkolva, de rongyaiba is keccsel és bájjal burkolva, olyan jól illik a hanyatló és elhanyagolt paloták ronda pompájához és épen úgy, mint e ronda pompa és úgy, mint itten minden és mindenki: gondtalanságot, széles, kényelmes, a nyomorban és fájdalomban is mosolyogni és csengő kacajra fel-felvidülni tudó gondtalanságot lehel. Hiszen gondtalan időöltésnek látszik itten még a munka is: a vizeken evezés és vitorlázás, a nyílt boltokban henyelés és csevegés, a műhelyekben festés, vésés, fúrás-faragás. . .

Othont lelmi képtelen bolyongó, a minő vagyok, nem akartam itten sem többet időzni, mint a mennyit másutt szoktam, kergetve helyről helyre, tovább s tovább örökké. De olyan visszhangját találtam fel itten bensőimnek, hogy éreztem, hogy ha egyebet nem is érek, de legalább háborítlanul kibúszulhatom magamat. És mint rendesen szoktam, az első ösztönt követve, a »DANIELI«¹⁶² cselédségének nagy ámulatára VELENCEBEN hallatlanul korai órában hagyta el a vendéglőmet, hogy a napos rivár¹⁶³ végig és a sóhajak hídjá mellett elsielve, beleüljek a legelső gondolába, és keressek magánlakást a nagy csanális¹⁶⁴ legelső üresen álló palotájában. De nem voltam képes a dogék palotáján túl menni. A derült fenségben emelkedő mór homlokzat befelé vonzott ellenállhatlanul. Némán fogadott az udvar. A legelső lépcső széles márványán felhaladva, végig mentem az emeletnek hosszú tornácán, ámulattal függeszve tekintetemet a túlsó oldal oszlopainak és szobrainak gazdag sorára és ama csúcsves ablakokra, melyeknek művészi rácsain itt-ott sejtelmesen áttetszik a MÁRK-tér. A folyosó végén, az »óriások« lépcsőinek két szobra közt, SZT-MÁRK szárnyas oroszlánja alatt állottam. Velem szemben a díszkapu. Ennél szebb után nem vágyódhattam. Leültem a lépcső széles, fényes, fehér párkányzatára. Nem tudom, tiszteletből-e, avagy csupán hogy a hűs levegő járhasa igazított fejemet, magam mellé tettem kalapom; az oszlopnak dőlve csavartam ideges ujjakkal és szívtam el egyik papírszivaromat a másik után. Nem tudom mennyit és meddig. Láttam ugyan, hogy »tilos a dohányzás«, de mivel a laskánként fel-felszállingó custodék¹⁶⁵ közül egyik sem törődött a félig nyitott ajkaimon kibodorodó füsttel, én sem törődtem sem velük, sem a táblával. A hűs levegő s a hűs márvány; a nyugalom művészeinek, az építészetnek és szobrászatnak remekei; a gyűrűző füstnek édes illata: réges-régen sovárgott, réges-régen fel nem talált, merengő nyugalomba ringattak.

Régebben az emberek élvezni tudták magát a pusztá létet is; örülni tudtak az életnek magában is, és ez volt a valódi életöröm. Ma a lét lázas versennyé fajult, melyben könyörtelenül letiporják az elmaradót. Régebben küzdeni kel-

lett a létért az erőszakos megrohanás egyes eseteiben és a győzelem után annál édesebb volt a létörömmel nyugalma. A modern élet rohamában és ezer igényében velőt és ideget sorvasztó szakadatlan küzdelem a lét, küzdelem, melynek apró győzelmeiben nincs öröm; mert hiszen akkor vívjuk ki rendszerint a miért küzdöttünk, a mikor élvezésére vagy érzékünk, vagy erőnk nincs többé, vagy tovább-tovább, mint a bolygó zsidó, új célra vagyunk, vagy újabb ellenséggel kell szembeállnunk. Legyen cseled ország kormányzása, vagy akár csak birtokod fenntartása, valamely tudományág apró ágazatának bírása, vagy akár csupán társas viszonyaidat akarnád fenntartani; percig sem szabad elejtened a gondot, fegyverben kell állanod örökké, mert elmaradsz, leszorulsz. Alig tudtál kivívni az előtted levőtől talpalatnyi tért, sarkadban vannak előrenyomulva az utánad jövők, hogy megelőzzenek, visszalökjenek. Felejtsd el magad az élvezetben, szánj magadnak pihenést: tönkre silányulsz, volnál bár a legerősebb, a legdusabb. Ebben a hajszoló versengésben hajszolással váltak gyönyör és öröm is. Perczekre összeszorítani hosszú idő örömeit, ezen török fejüket ezen s ezen, a kik ebből üzetet csinálnak, mert erre irányul az időben fukar mai ember élvvágja. Mohón élvezni igen, de gyönyörködni és örvendezni nem tudunk többé. Képtelenek lévén teljes odaadásra, képtelenek vagyunk teljes megnyerésre is. Kezdeni és bevégezni egy szerelmet két szívar közt, vált szokássá. Külsőleg elvégzünk mindent gyorsan, beleemélyedésre teljes odaadással nincs időnk, türelmünk. A munka s a küzdelem örökös lázában lázat keresünk az élvezetben is. És mint a nővel a világot, úgy szeret íme végezni veletek is, művészetnek örök remekei, a mai világ fia. Ha szakít magának időt tisztább élvezetre, ha felkeresi gyönyöreidet, sem kedve, sem érzéke, sem érzéke odaadó élvezésre nincs, hanem múzeumokat állít, hogy egy-egy óra alatt futhassa végig annak ezreit, a minék egyikik is fenéki élvezni örök szépségében nem lehet soha. Nehéz munkát, fáradszót terhet csinál ebből is, undort és fásulást gyorsan szűlöt. És a hol lángelme századokon át halmozta össze remekeit, kora reggeltől késő estig otromba vezető által hurezoltatja magát végig, hogy már egy óra múlva ne legyen többé képes egyébrek, mint a cicerone¹⁶⁶ szellemének felfogására, hanem egy néhány nap múlva elmondhassa, hogy látott s élvezett mindent, s rohanhasson tovább, újabbat látni, élvezni. Prostitálja a műzsát s nem tudja, hogy valami kis idővel és valami kis pénzzel a műzsától sem lehet megszerezni többet, mint a mit ennyiért kaphat nőtől: a sekély szívnek látszólag mindent, de valósággal semmi egyebet, mint egy kis izgalmat és gyorsan enyésző emléket. A műza is nő, a ki megtagadja attól a szívnek és a kedélynek titkait, az érzelmeinek hevét és gyönyöreit, a ki mindezt odaadás nélkül, egy kis idővel, egy kis pénzzel gondolja megvásárolhatónak. Egyetlen egy szobor, egyetlen egy kép, egyetlen egy szív is százszorta több gyönyörrel árasztathat el, mint a mennyit élvezett az, a ki egyiktől a másikhoz futkosva, az élvezetteknek hosszú sorával dicsekszik.

Vajjon mind azok közül, a kik e palotán naponként végig hurezoltatják ma-

gukat lépcsőn fel és lépcsőn le: hányan lettek benne annyi gyönyört, mint én, órákig ülve e párkányon?

Évezred tekint le reám. Egyik század a másik után örökölte meg itten szellemét. Itt van a gótnak titokzatos szigora a szarazennek képzeletgazdag derűjével felvidítva és ezekkel versenyre kelve a tarka renaissance. És itten vannak a classici kornak antik szobrai, míg a szomszédból SZT. MÁRK bazilikájának bizant kupolái tekintenek át számtalan ágas-bogas keresztekkel. Hiszen itt van a világtörténelem!

Igen, olyan ez a palota, mint a világtörténelem; valamint az emberiség történelmében századok, népek, események tarka-ellentétes sokasága csodás összhangban szorosan összefüggő egységbe olvad, úgy olvadnak össze e palotának egymástól oly idegeneknek látszó részei is. És gazdag, mély, végigkutatathatlan e palota, valamint az emberiség történelme. Szembeszökő az egyes századok szelleme és erősen domborodnak ki a fővonások. Megkapó benyomást tesznek első látásra is az udvar tág márvány kövezetét tölem szembe és balra befogó csúcsíves csarnokok, erődűsabb az alsó, bájban gazdagabb a felső; a fölöttük emelkedő mór falak szélesen elterülő vörös lapjai, kevés, de nagy és nagyszerű ablakaikkal, és a hol e falak az égbolttal határosak, megkoronázva a napban ragyogó fehér csúcsok és ágak hosszú sorával; velem szembe a PORTA DELLA CARTA ide csatlakozó nagyszerű márvány épülete, a renaissance felé hajló gótnak színeiben és plastikában gazdag remeke, fulkéibe állított antik szobraival; jobbra tölem BERGAMASCO tizenhatodik századbeli bájos faécske;¹⁶⁷ s itten alattam, szemben a nagyszerű PORTA bejáratával s szinte találkozással ennek szürke homályával, a gigánsok fehér lépcsője, mely nem csak szobrairól, hanem az udvar közepéig nyomuló mérve által is kiérdemli az »óriás« nevet; ha rajta állsz, szemben a campanille, jobbról a bazilika kupolái tekintenek az udvarba, és mögötted van dús renaissance-ban a négy-szögletű bezáró keleti homlokzat.

Mint a történelemben a századok szelleme, a népek hullámozásának nagy mozzanatai, úgy tűnik szemedbe mind ez. De mélyedj belé, kutass és fürkessz és csak az odaadó bűvár előtt nyilvánul újabb s újabb részek, rejtettebbek bár, de nem kevésbé nagyszerűek és megkapók, nyilvánulni fognak előtted is. Hanem Isten tudja, meddig kellene kutatódnod, míg kikutatnád mind azt, a mi szép és nagyszerű a történelemben rejtve van. És belemélyedve ez architectura, ez ékítmények szépségeibe, szerényen megvonulva, rejtve csaknem, újat s újat lelsz folyton, hogy szinte azt hinnéd, kimeríthetetlenek, valamint a történelem. Milyen szegényesek az építészet ily remekei mellett a mi új díszépületeink, és mégis mennyire túlhalmozottak! Igen, mert ma mindenki kiáltva hirdeti a vásári zajban azt, a mi van, s a szegényes képzelet szembeszökően és kirívóan igyekszik mindazt kívánni, a mit vergődő fáradással teremteni, vagy jobbadán s inkább, csak utánózni sikerült. Az igaz művész dús phantáziája keresetlenül teremtet; kifogyhatlan kincseinek özőnében is szerény tudott maradni és ke-

rülte a kiáltót és rikítót. Olyan az epigon mellett, mint a felvergődött szerencsevadász mellett az igazi nagyúr.

A történelem lehellelte ütötte meg szívemet e csarnokokban, a korai órák e magaslatos csöndjében. A vásári tolongás porától távol, üdűbb léghőben voltam és szabadabban lélegzettem. Az alsó csarnokok mély árnyában VELENCZÉ-nek egy-egy gondatlan fia heverte még édes álmát. Csak a SANSOVINO bronce¹⁶⁸ remekeivel díszített két cisternánál sürgött egy pár vízhordó leány FRIAUL-nak¹⁶⁹ kaczer öltözetében. A csarnokok csúcsívei közül kitekintő szobrok, a szellem és a tett hőseinek szobrai, reám függesztették merész és komoly tekintetüket s olyan érzés fogott el, mintha félig én válnék szoborrá, félig ők elevedednének fel, hogy mint rokon lények kérdezzük egymástól: »jó-e küzdelmes élet után nyugodni századok hosszú nyugalomát?« — »miért nem állasz közéjük, tettek után halálban pihenők közé, életnek bánatos, merengő fia?« és dicstelen életem hitvány árának tetszék, megszerezni rajta helyet e kőalakok között.

Ki tudja, meddig maradtam, ki tudja, nem-e váltam volna kővé, ha egy csoportos angol család, minden nemből és korból egy-egy taggal, a sörfőző-fajból, el nem lepi előttem a tért és a miss-ek egyike nem kezdi MURRAY-ból¹⁷⁰ recitálni az udvar látványosságait, míg a többi leeresztett állkapczával hallgatja.

III.

A MAI NAP levélre volt szentelve; szentelve: nekem szent személynek tartam ki lelkemet.

Ime a levél:

»Édes Anyám! Édes, szegény anyám!«

»Elaggottan, elhagyottan ülsz az ősi udvaron. Szomorúan néznek reád a DARUVARNAK fekete omladéai és búsbabban tekintenek édes jó szemeid messze délnyugatnak. Nem lehetne örömed öreg napjaidban, csak fiadban. És fiadban, a kit, a hogyan írod, könnyek között is kimondhatatlan örömmel és büszkeséggel hoztál a világra életnednek legszebb napján, mi örömed lehetne benne? Ne óhajtsd látni, ne hervatag alakját, ne óhajtsd látni reményeid vesztét, büszkeséged összeomlását, egy nyomorultat, a ki nem terjeszthet maga körül egyebet tikkasztó elégedetlenségnél. Hivsz, hogy melegezni jöjnek szíveden, de szíved megfagyna tölem, élő halottól, a ki az étellel végzett és beszámolt és a számvetés eredményének egy nagy semmit talált és igényt és reményt nem tud táplálni többé semmire. Arczomat óhajtd látni; kérlsz, hogy végre valahára hagyjam abba a bolygást, melyet évek óta folytatok nyugtalan és cizeltalan; kerülve hazát, anyát, múltat és jövőt; és önkéntes számkivetést, melyből alig hatol hír nagy néha hozzád; és ez is szaggatott és tompa, mint a megtört hang zúgása; és én a szerencsétlen anya kérésére hajtani nem tudok, képtelen vagyok, lehetetlen. Úgy hiszed talán, hogy meghidegülttem irántad; és megdöb-

bent az eszme, hogy jogot adtam e hitedre; őh ne hidd, hogy csorbúlt volna az a rajongó szeretet, mely életemnek tiszta öröme egyedül volt, ha nyilvánulni talán évek óta nem is láttad többé; hogyan nyílna a szeretet virága a sivár kopárságon, a dermesztő hidegben? Nem akartam megtenni a világnak azt az örömet, hogy keserveimen, csalódásaimon, meddő küzdelmeimen kaczaghasson, büszke voltam láttatni, hogy meg vagyok verve, érzelmeim és eszméim szentélyét a tömegnek mutatni visszariadtam, és megszoktam emelt fővel, hideg tartózkodással, biztos nyugalommal járni az emberek közt még akkor is, midőn valamennyinél nyomorultabbnak éreztem magamat, midőn kitörni lázongtak bennem az érzelmeik, midőn össze akartam roskadni súlyuk alatt. És így sivár és kopár lőn kedélyem, dermesztő kéreg vonta be, melyen érzés virága kitörni nem tudott és hogy büszkeségemet levetkőztetni nem tudtam még előtte sem; ime bűnöm, melynek töredelmes vallomását hadd vigye meg neked e papír, hiszen szemtől szembe talán képtelen volnék reá. Zordon téli estén, midőn a füttyülő szél zörgette az ablakokat, midőn lovászuinkkal a szélsebes agarászatról kiizzadva és átfázva visszatértem és a kandalló mellett készítetted nekem a füstölő theát, hányszor nem volt ajkamon a szeretetnek meleg szava! de ha kezesztül töröm a jeges kérget, kitör alóla minden, és be kellett volna vallanom, milyen szerencsétlen, magam előtt mennyire neveltséges vagyok, milyen nagy az, amiután áhítozám, milyen hitványnak találtam reá örömet.»

»És be kellett volna vallanom. Talán kevésbé lehettem volna büszke és — kevésbé szerencsétlen. És kevésbé lettél volna szerencsétlen te, mert ha övegységednek éji magányában akkor is sírtál volna rajtam, legalább azon, hogy szeretlek, nem kellett volna kételkedned.»

De ezt a kételkedést tovább viselni nem tudom. Idegen földön, idegenek közt, a kikkel érintkeznem nem kell és nem is érintkezem, zárkózott büszkeségem terhen engedtem úgyis, főm itt nem magas, arczom nem hideg; hisz nem ismernek és nem törődnek velem, és a mi megmaradt, félre lököm előttem, hadd vonuljon el szemed előtt egész múltam ködfátyolképe, hadd érts meg abból mindent és ha sírni fogsz fiad fölött, többé legalább azért ne sírj, hogy szeretni megszűnt. De hogy haza térjek, azt ne kérd; semmi, semmi sincs, a mi vissza tudná tartani nem egyszer már felemelt öngyilkoló karomat, mint a reád gondolkodás. De otthon erőt nem tudnék többé találni, hogy nyugodt és hideg legyek, és az ellen, hogy lássák, hogy le vagyok győzve, fellázad minden ízem. És az életet viselni nem tudnám. Megfulladnék a levegőtől, melyet szívnom kellene, meghalnék az undortól nagyjaink nagysága, hazafiaink hazafisága, okosaink bölcsesége fölött, újra hallván őket, kikergetne az életből az undor, mely kikergetett a hazából.»

»E levelemmel elküldök neked mindent, a mit magamról mondani tudok. Olvasd el, és érteni fogsz mindent.»

»Fiad»
»ZOLTÁN.»

MÁSODIK KÖNYV.

DARVADY ZOLTÁN VALLOMÁSAI.

I.

NEM TUDOM, nem erre az életre vagyok-e teremtvé, hogy nem bírom elviselni úgy, mint mások; hiszen vannak, nem csak a kik mulatnak *rajta*, a mit értek, noha meg vagyok átkozva, hogy ehhez elég hideg s részvétlen lenni nem tudok; de a kik mulatnak benne is. Talán hamis szemmel nézem a világot, hogy hamisat lássak mindenütt? Avagy ki vagyok emelve a többi ember fölött, hogy lássam a valót, és hogy a mint fel vagyok emelve, lesújtassam általa valamennyinél mélyebbre, a honnan kétségbeesett jajszavamat nem hallja senki, vagy ha hallja, meg nem érti s a visszhang reá legfeljebb kaczagás.

A legboldogabbnak sem egyéb az élet, mint jaj és panasz naponként, mondják régi bölcssek; de boldognak mondják a gyermekkort valamennyien, emléke-it felderítő örömmek.

Úgy hiszem, tévhit. Örömet, fájdalmat erőteljesebben, könnyebb átmenetben nyilvánítanak a még meg nem lazult idegek. De mértékük egy. Gyéren leve a valóban örömet, reményben s emlékezetben keressük, s a mit a múltban találunk, ápoljuk, tatarozzuk, díszítjük folyton s igyekszünk egyúttal feledni a vele járt keserűséget. Így hamisítjuk múltunkat, csaljuk önmagunkat; innen a rege a gyermekkor boldogságáról. Nekem emlékezmem adatott, s nem emlékezem, hogy boldog lettem volna. Úgy hiszem, hogy az okokban igenis nagy különbség van, az okozatokban nincs, s ha van, sujtóbb, maróbb minden fájdalom a gyermekre, mint a már tompúlt, a fájdalomhoz már hozzátörődött megnőtt emberre nézve. Mi kaczagunk azon, a min sír a gyermek. A kised nem érti a mi fájdalmunkat. Ez a különbség. De a maga fájdalmát mindenik egyformán érti, érzi. Megdöbbenünk, ha gyermekek öngyilkosságáról halunk. A gyermek legkevésbé elszánt a tetterre; ingatagabb elhatározásaiban, fogékonyabb újabb benyomásokra; de ha ez nem volna, félek, többet hallanánk gyermekek öngyilkolásáról és bizonyosnak tartom, hogy öngyilkolásra szászorta több gyermek gondol, mint felnőt. Nem ismerve a valót, az életet, minden nap hoz neki keservet, csalódást, és megdőlvén egy-egy álma, egész lelkülete inog és halálos fájdalom remegtetni gyöngé szívét és mivel még nem szokott hozzá az utálatshoz, erősebben s mélyebben ragadja meg az under minden új pillantással az életbe. Később megszokja, s a legtöbbje kényelmesen fetreng abban a sárban, melytől egykor visszaborzadt, s csak annak jajj! a ki e borzadástól elszokni nem tud. Mondjátok, hogy gyöngé koromban a dühöngésig sírtam, valahányszor rút arcot láttam; igen, a gyermeket szerencsétlenné teszi mindaz, a mi rút; a felnőt hozzászokik. Oh, ne kacagjatok a gyermeknek ama fájdalmain, melyek oly nevetségeseknek, mivel oly nagyoknak látszanak az oknak csekélységéhez képest; az a fájdalom tán igazabb, mé-

lyebb, mint a ti nagy okok okozta fájdalmatok, melyet, ha mutatni illik, gyakran felszólalni vagytok kénytelenek.

Bizonyos, hogy gyermekkoromat beágyalta az is, ha teljesen érteni és érezni tán nem is tudtam volna, hogy a forradalom megfosztott az atyától, hiszen beágyalta a te jelkéletedet is, s a te búdnak vissza kellett verődni reám is.

Annyit tudok, hogy nem volt öröömöm soha, mely szívemet összesajtoló fájdalmak bő forrása ne lett volna. Emlékezel a szép BERTÁ-ra, arra a kedves lányra, a kit néhány évvel ezelőtt ismét látva, nézni nem tudtam, mert gyermekkoromnak még mindig el nem halványult emlékképét bántotta a fonnyadt, szenvedő asszony látása. Mikor ő még szép, kedves és jó kedvű és leány volt, akkorában kényeztetett engem minden nőszerető. Mindenik, még más fiúk anyja is, szerette a korán túl fejlett gyermeket leomló fűrtjeinek szöke halmával, mely később megsötétült, aztán megkopott s megfakult, de most már fehér szálatól újra fényleni kezd; merengő széles homlokával, — melyre mostanában bűbárodza verődött; nyílt tekintetével — mely most hideg és tartózkodó, ha nem fáradt és bágyadt; ábrándosan fürkésző sötét szemével — mely most színtelenebb és szomorúbb; a halántékodon s az orrnak hajlása fölött a kék ereket látató gyöngye pirtól belehelt fehér arczával — melyre azóta sárgát és hamuszínt kent az élet; a kifejezés váltakozásában a szemmel vetekedő lágy, de élénk ajkaival — melyek most össze vannak szorítva, ha nem ráng rajtuk egyet a gúny, vagy ha fáradtan le nem ereszkednek szögei, mutatva ilyenkor egy rövid, de éles barázdát, mely egykor puha kis mélyedés volt és az ajkkal és a szelíden formált állal együtt édesen tudott mosolyogni. Ezt az arcot, mely a ruganyos ifjú testnek az atyától öröklött büszke tartását enyhítette méla bár inkább, mint derült, de nyílt és szelíd kifejezésével, ezt a fejet, melynek máskor is még ágyad fölött lóg, sok szép asszony és leány csírogatta, csókolgatta; de valamennyi közt legjobban szerettem, ha BERTA tette és nem volt édeesebb mulatságom, mint ha maga elé varró asztalára ültetett és órákig hajtogatott nekem papír-madarakat és vagdalt kártyából szánkokat és azallat nézett reám és beszélt hozzám édes tekintettel, édes szavakkal. De hánszor voltam rosz kedvű, szeszélyes és visszataszító azok iránt, a kik nekem kedveskedni akartak, ha nem láthattam egész nap; hánszor bújtam el a kerti filigránia¹⁷¹ pintájába, másztam a padlásra vagy sűrű fának lombjai közé, a hol órákig hiába kerestek, mert nem annyiszor, vagy nem úgy s nem olyan odaadással csókol mint máskor; s hánszor sírtam órákig könnyeket éjjeli vánkossomba, mert helyettem valami fiatal emberrel foglalkozott. Egyszer észre vették és az okát is és nevettek és azóta még kevésbé mutattam, de még inkább éreztem, de ha BERTA is nevetett volna — nem tette, hanem a kacagás fölött hangosan kitörő zokogásomat édes magyarázatokkal és ígéretekkel csillapította, — de ha ő is nevetett volna, már ki volt tervelve, hogy felakasztom magamat abban a színen, a hol a régi hintók álltak és a tyúkok háltak. Mindez nevetni

való; bizonyára; és lehet, hogy nevetni való az a fájdalom, az a kétségbeesés is, mely mostan mardos, melytől huszonhét éves koromban hajam fakul, homlokom barázdásodik, szemem fénytelenedik, ajkam mintha fonnyadna, — lehet, de azért nem kevésbé faj.

II.

IFJÚ NAPJAIMNAK minő viharja kerekedett, midőn egy borongós, sejtelemteljes decemberi napon megint egyszer remegő örömmel vártuk mi gyermekek a MIKULÁST. Megjelent tiszteletreméltó alakja együtt a lánczseretőtő KRAMPUSZ-szal, a ki a hátiárvetett zsákban szokta elvinni a rosz gyermekeket. A nálunk összegyűlt nagyok komoly arcot öltöttek és komolyan feleltek a MIKULÁSNak minden egyes gyermek iránt tett kérdéseire. Én mindig szerettem a MIKULÁST. Nemcsak a nyálakcságok miatt, miket maga után hagyott, mert még édeesebb volt a dicséret, mit ilyenkor mindig hallottam. Nem egy gyermeknek például állítottak oda, és ha fel is hozták egy-egy hibámat, a mi nem volt nehéz, mert nem dugdostam és nem tagadtam soha, mindig fényes elégtételtől szolgált, hogy a legjobban tanulok, és hogy én vagyok az a gyermek, a ki nem hazudik soha, — oly megkülönböztetés, mely különben is gyakran említett, nekem dicséretül és erősítésül, másoknak példakép; és nem is hazudtam volna a világról sem, azért is, mert utáltam minden csalást, meg büszke is voltam hozzá, gyávaságnak is tartottam, de meg a világ kincséért sem akartam volna elveszíteni megkülönböztetőmet. A MIKULÁST szerettem, mert olyan nagy barátja az igaznak, a rosz gyermeket sem engedi mindjárt elvinni, hanem ad neki egy évet javulásra, csodásan fehér szakállával és hajával pedig olyan roppant szentül néz ki. A mi a KRAMPUSZT illeti, ha éreztem is kis remegést, másfelől bensőmben le is néztem s nevettem is, mert tudtam, hogy alárendelt személyiség és akármennyire is fintorítja rút arcát, olyan gyermekek, mint a minő én vagyok, nincs hatalma.

Ma is tehát ilyen jól mentek a dolgok és mi gyermekek éppen térdelve mondtuk el imádságainkat, mikor bekövetkezett a katasztrófa. A szűz üdvözlétének második részét kezdtük, mikor a MIKULÁST tiszteletreméltó komoly arcán áthittalt függő tekintetemet egyszerre kizárólag a szent férfiúnak orra bilincselte le; gépiesen folytattam az ima szavait, de a helyett, hogy egész lélekkel mellettük lettem volna, e fölött az ominosus orr fölött elmélkedtem, s mind szabatosabban domborodott ki előttem az a tény, hogy — vagy is inkább ez az orr, mely — szakasztotta a bonnet¹⁷² orra. És mikor ez a tény meg volt állapítva, mindinkább a bonnet arcát öltötte az arc, melyre most már merev bámszkodással tekintettem és az olyan tiszteletreméltó csodásan fehér szakáll és haj szemem láttára vattává változott. Ez az utolsó metamorphosis az üdvözlét utolsó szavával esett össze; hangom elakadt s néhány másodpercczel a többi

gyermek után mondtam az ament. Nem hittem szememnek s megdermedve maradtam térdemen, míg a túlvilági alakok ki nem vonultak. A többi gyermek neki ugrott az édességnek, én is felugrottam és szemem a bonnet kereste. Sehöl. A zajos csoportok közül észrevétlenül kiosontam. Nem voltam a dologban bizonyos, de nem féltem és bizonyosságot akartam, ha mindjárt el is vinne a krampusz. Lánczait az istálló körül hallottam csörögni. A sötét udvarban felmáshattam a falra és betekintettem a bonnenak ablakán. Ott volt. Épen leszedte a vattát. Ajtajához rohanni, zárva találni és ököllel, lábbal dörömbölni, bebo-csajást követelni egy volt. A természetes nő, a ki máskor épen nem félt tőlem, ha nem inkább szigorúan tartott, a miért nem is szerettem, s néha-néha kitört háborúmban rendszerint győzött is, a miért még kevésbé szerettem, most zavart, rekedt, remegő hangon küldött el. Minden idegem lázongott, egész természetem megváltozott, elrohantam, doronggal beütöttem az ablakot és ott voltam, a hol lenni akartam. Arczom vérezett az ablaktól. Nem tudtam. Csak azt tudtam, hogy hazudtak nekem, bolondítottak, és mostan azok, a kik tették, bizonyára nevetnek együttgűségemem valamennyien, ha nem volna szerencsére egy, — a ki remeg előttem. Mert régi ellenségem remegett. Igen régi ellenségem. Ennek pedig históriája van. A vén szűz nem tartozott azok közé az áldottak közé, a kikből az elfojtott vagy tárgy nélkül maradt szeretet késő korukban sugárzik szívbéli jószág gyanánt egész környezetükre. Kétségkívül voltak jeles tulajdonai, szigorú rend, gond, ARGUS-szemek, alkalmazhatóság; de az elsavanyodottak fajához tartozott és a mi hiányzott benne az épen a szeretet volt. Világrészeket lehet kormányozni pusztá tekintéllyel, ésszel és erővel. De az asszonyt és a gyermeket nem. Ezeknek szeretet kell. E nélkül fellázadnak vagy elsorvadnak. Arcza is olyan éles, száraz és szigorú volt. És így engem, a kit gyermekkoromban inkább mint ma, de talán ma is inkább, mint kellene, jó szóval és jó arccal hajlítani lehetett mint a fűszált, de a ki minden éles szóra büszke daczban felbokrosodtam, engem nem tudott a maga erejével vezetni, és külső segítséghez kellett folyamodnia, mikor még alig voltam csak néhány éves is. És mivel mindannyiszor szüleimhez folyamodni röstelt, ijesztegetett és féken tartott a bubussal, a ki a sötét szobában van. Az ismeretlenben mindig van valami félelmes és pedig annál több, minél kevesebb a tapasztalatunk, minél élénkebb a képzeletünk. Így atyám egyszerre csak azt vette észre, hogy félek a sötét szobáktól. Mivel pedig egyáltalán nem tűrte, hogy féljek, még azt sem tűrte, hogy tőle féljek, sőt korán arra tanított, hogy legjobb és legtermészetesebb barátomnak nézzem: háborút kezdett a bubus ellen, háborút, melyben a fegyverek a sötét szobában elrejtett czukor batteriák⁷³ voltak, úgy hogy hamar meggyőződött, eleintén hogy a bubus nem bánt, majd, hogy nincs is. Ez által ismét bizonyos fölényt nyertem régi ellenségemen s ha féken is tudott tartani erélyével és szőlőim segélyével, a háborút újra s újra megindítani ellene nem szüntem meg soha.

Ezzáltal határozottan én voltam az erősebb. Szokatlan szenvedélyem, és még szokatlanabb erőszakosságom eltorzított, de a sértett büszkeségtől, ügyem

igazságának érzetétől lángoló arczom ép úgy ijeshetették, mint a hogyan zavarba ejthette az, hogy hazugságon kaptam. De ha ez nem is zavarta volna őt, az én bátorságomat és megvetésemet határtalanul fokozta. Szavam árja és heve előtt, — mert a mennyire haligatag voltam rendszerint, annyira tudtam beszélni kihevülten, kivált ha hazugot, rosztat, nemtelent véltem megtámadhatni, — megfutamodott, megfutott, hogy segílyt hozzon, mert nem sokára körülállott egy csoport és az anyai kéz törölte arczom véréit, míg szememet szégyen és harag szegte a földre.

Szerencsétlenségemre régi ellenségem nem volt annyira megijedve, hogy ne tudta volna mit beszéltem és pedig nyilván jobban, mint én magam. Mert mikor minden ki volt magyarázva és a seb is csak könnyű bőrhorzsolásnak mutatkozott, bocsánatot kellett volna kérnem tőle, de anyámtól is, mert azt mondtam volt, hogy csodálkozom, hogyan engedhette meg, hogy hazudjanak.

Áthatva annak érzetétől, hogy igazam nekem van, hogy a sértett valósággal én vagyok, hogy azt, a mit anyámról mondtam, ha mondtam, és ha nem is kellett volna mondanom, okkal mondhattam, de főkép minden idegimmel felágaskodva az ellen, hogy bocsánatot kérjek attól, a kit hogy végre legyőztem, éreztem és a kit árulkodásáért még inkább gyűlöltem, mint valaha: már-már csillapuló ingerültségem újra kitört és emelt fölvel jelentettem ki, hogy nekem van igazam és nem fogok bocsánatot kérni senkitől.

Az eset nehéz volt. A gyermek daczát meg kellett törni, hogy ne legyen meg-törve mindazoknak tekintélye, a kik a bocsánatkérést követelték. Ezuttal a szép szó hiába volt; egyik rokon a másik után hiába capacitált; némán hallgattam; ha egy szót szólok, sírnom kellett volna, mert anyámat sírni láttam. Végre megunták a daczot és meg lón állapítva, hogy elzárva pajtásaimtól és a társaságtól, becsukva maradok a szobában, a meddig bocsánatot kérni nem akarok.

Erre minden sírási kedvnek vége volt. El voltam határozva halálommal vární be fogságomban hamarabb, sem hogy bocsánatot kérjek.

Körülrúttam börtönömet. A mulatók szobáinak zaja, derűje, fénye után oly ridegnek tetszett ez a gyermekszoba egyszerű, avult butaival, egy szál pislo-gó gyertya által megvilágítva. Végignéztam benne mindent, képezetem tükrében a gyermekszoba vidám képeinek egyike sem, de igenis feléledt élesebben mint valaha minden apró, de az aprónak nagy keserűség. Lépteim figyelmeztettek az árva csöndre. Leültem a kerek asztalhoz és a gyertya elé könyököltem. Néztam hogyan kormosodik és hosszabbodik a kanóc, lobog a láng éles hegye, villognak benne az apró szikrák. Görcsösen éreztem szívemet szorúlni, mikor ebbe a csendbe, melyben a gyertya égését hallani lehetett, belecsengett egy-egy magasabb zongora-űtem. Elég hiú vagyok hinni most is, hogy büntetésem elrontotta az egész estét, és talán épen ezért kellett tánczcal élenkiteni. De az a táncz, mikor én be vagyok csukva, szívtelennek tün-tet fel nekem az egész társaságot, magamat pedig leírhatatlanul szerencsétlenné. A mint néztem és néztem a gyertyát, elmerültem a képzelet ama vándorlásának állapotába, mely

miatt később is gyakran tartottak mások is, magam is, szokatlanul gondolkodó-
nak, holott ez állapotnak mi köze sincs a gondolkodáshoz, sőt ellenkezőleg az
észnek tehetségei buja téltenségbe merülnek és dolgozik maga és magára ha-
gyatva a képzelet, valamint az álomban, ellenőrzés nélkül halmozva tarka de
elmosódott képeket egymásra. Valósággal börtönben láttam magam. Atyám
börtönét láttam. Én ő voltam. Majd hős, a ki őt és társait akarta megbosszulni,
és a merész tettben elbukott. Elvonult előttem minden üldözése nagy férfiak-
nak, melyet ismertem. Valami büszke bátorság szállott meg, és orczán kihívult
a lelkesedéstől, hogy igazságért szenvedek. Összerezzenem, mikor nevetem
hallottam az ajtó mögött. »ZOLTÁN! ZOLTÁN!« szólt egy hízog hang és
kért, hogy engedjek, ne rontsam el magamnak és valamennyinek az egész es-
tét, csak egy szóval engeszteljem anyámat, a ki sír, mivel bántottam és úgy sze-
retne megbocsájtani. Hűs enyhülés volt égő sebemre, hogy a többinek az esté-
jét is elrontom. Kaptam bizonyos elégtételt! Anyám könnyei ezer szemrehá-
nyással ostromoltak. De még egy mondat: »Nem illik olyan nyakasnak lenni!«
és villámgyorsan lebbent el ajkaimról a határozat: »Nem fogok bocsánatot
kérni!«

Megint magamra voltam, megint árva csöndben, megint a gyertyára meresz-
tettem szememet. Egy kis téntartató állott mellettem. Porcellán-hatyu; a fején
korona; ez volt a fődele. Levettem és lángra tartottam. Mikor tüzes volt, hom-
lokomra nyomtam. Ha bűnös vagyok, legyen megbélyegezve, mint a hogy a gá-
lyarabokról mesélték. Aztán lassan lecsurgó két hosszú könnyel megint a gyertya-
mézben néztem, kivettem és letörtem róla egy darabot. Ma nem kapok vacsorát,
megeszem a gyertyát. Egy ideig erőszakoltam, hogy rágjam, de aztán undorral
köptem ki. A gyertya kiesett kezemből és elaludt. Íze ellen fellázadt a természet.
Mikor ajtóhoz második követség jött, csak nyöszörgésem volt a válasz.
Láták, hogy sötét van, nem tudták mi történt, börtönöm megnyílt. Soha sem
felejtettem édes anyám, minő ijédet arccal emeltél fel, hogyan fűrésztöttél
könnyeiddel és csókjaiddal és mikor lefektetted, bekötött forró fejemre tettem
kezedet és bocsánatot kértem és kimondhatatlanul boldog voltam. Könnyű volt
aztán velem elhietni, hogy a MIKULÁS-alakoskodás szükséges az olyan gyer-
mekek miatt, a kik sem nem olyan jók, sem nem olyan okosak mint én, és köny-
nyű volt megiegtetni velem, hogy felföldözésem a többi gyermeknek el nem
árlom. A fölénynek bizonyos érzetével őriztem titkomat.

III.

APÁTLAN házban egyetlen fiú, kényeztetve, gyakran dicsérve annyiival in-
kább, mert dicséret által voltam legkönnyebben vezethető, rokonszenves min-
denkinek, megbámulva nem egyszer: a fölénynek ez az érzete általán gyorsan
fejtett bennem. Játékainkban a harambasa, a hadvezér, színigazgató én voltam,

és ha a királyválasztásnál egyik védenczennem, egy jó beteges fiúnak átenged-
tem a király méltóságát, mint első miniszter és hadvezér ép úgy parancsoltam
a királynak, mint bármely alattvalómnak, a ki az én akaratom szerint lőn kitün-
tetve, vagy a kályhalyukba csukva. A parasztgyerekek némelyike ezt nem akarta
tűrni, de játékainkból kizárva, csakhamar maga jelentkezett a büntetés kiál-
lására.

De a fölénynek ez az érzete nem szorítkozott a játékokra és ha a játékokban min-
dig nagy elégtételre szolgált, más felől sok keserűségnek vált forrásává.

A mint olvastam, a mint tanultam, a mint egyről másról hallottam, mind más
és más dolog ragadta meg figyelmemet, egész lényemet.

Emlékezel-e hogyan leltél egyszer merengő tekintettel MAGYARORSZÁG
kis képes története fölött és mikor kérdezted, hogy min gondolkodom, azt felel-
tem, hogy szeretnék király lenni.

— Akkor is, ha megölnék? kérdezted, látva hogy KÚN LÁSZLÓNÁL
van a könyv felülve.

— Akkor is. Mert KÚN LÁSZLÓ haszontalan király volt, és olyan régen
volt, és mégis meg kell hogy tanulja minden gyermek. Pedig én jó és nagy ki-
rály lennék, tudom, hogy mindenkit boldoggá tennék és az egész világból
MAGYARORSZÁG-ot csinálnék.

És mindinkább megszerettem a magányt, mindinkább fogtak el ilyen álmok,
kis leccskéimet megtanulva egy olvasásra, a könyvvel kezemben óráig me-
rengtem képzelet világában és legjobban szerettem, ha egyedül vagyok, és sen-
ki sem zavarja azokat a szép dolgokat, mik környeztek, de nyomban el tűntek,
ha idegen tolakodott közibük.

Hányszor ültam a DARUVÁR fokán és tekintettem a hegyekre, várva órá-
kig, hogy a másik oldalról felvillogjon KLAPKA fényes serege, a vörös zsinó-
ros barna atillákban, melyek egyikét padlásunkon dugdostuk, a tiltott nemzeti
színnel, riadó indulóval az erdőkből kitörve, hogy velem egyesülve, felsza-
badítsa az országot.

Máskor a múltba merengtem, jártatva szememet a sziklás hegyek alján kí-
gyózó folyócskán, melynek partjai messze-messze a török idők előtt mind »a
mi« birtokunk voltak, és ragyogó vértetben láttam magamat királykisasz-
zonyok előtt könnyű kézzel forgatni a nehéz dárdát.

IV.

MAJD MIKOR többet tanultam, berendeztem magamnak a várnak egyik tor-
nyát, falait telerajzoltam a legfeltűnőbb mértani alakokkal és csodás algebrá-
val, köveket, növényeket, tollakat, pénzeket gyűjtöttem, és mikor a vegytannak
és természettannak egy-egy titkát ellestem volt, nem volt vége a lombikok for-
ralásának és méregeverésnek.

Bizonyára sokban megelőztem ez által korom ismereteit, és örvendtek, hogy ilyenekkel foglalkozom. Pedig játék és a phantasia féktelen vándorlása volt az egész, olyan, mely a rendszeres tanulástól és a nehézségek legyőzésétől elvon; de nagy tudósnak képzeltem magamat és távol még a lét napvilágos tüneteinek ismeretétől is, a létnek titkai fölött kezdtem elmélkedni, és tízenöt éves koromban scepticus voltam.

De a legnagyobb szerencsétlenség az volt, hogy nem egy összeütközésbe, néha világggyűlöletbe, mindannyiszor borongós magányba taszított az indig-natio¹⁷⁴ és az elkeseredés a fölött, hogy semmibe vagy kicsibe vesznek, mint gyermeket tractálnak engem, a ki az imént fényes vitéz, világra szóló tudós valék. S mentől inkább találtam embereket és életet másnak, mint a minőknek szerettem volna, s mentől inkább volt képzelmű világomban minden olyan, a hogyan szerettem, annál inkább zárkóztam ebbe s mennél inkább találtam e mellett jelentéktelenné a mindennapiságot, annál inkább kezdtem lankadt kö-zönnyel és mégis mélyen elmerülve járni az emberek közt, mint a holdkóros.

És mentül szorosabban és sürűbben érintkeztem az élettel, annyival inkább váltam szerencsétlenné, annyival inkább riadtam tőle vissza.

Mindjárt első fellépésem a nyilvános iskolában szerencsétlen volt.

A sok idegen gyermek, a ki rám meresztette szemét, kihívóan az egyik, otrombán a másik, mivel ingem tisztább, ruhám jobb, arcom fehérebb, fűrtös ha-jam fényesebb volt, vagy mivel egyáltalán új voltam, vagy mivel a tanító figyel-mesebben bánt velem, vagy mivel reggelenként faluról kocsin jöttem be: meg-zavart volna minden körülmények közt; végkép megijedtem a mocskos beszédek-től, mocskos kezek-től, mert ha akkor magyarázni nem is tudtam, érez-tem a különbséget a ronda tisztatlanságnak és a becsületes munkának szennyje közt. Csöndesen ültem, és nem bántottam senkit. De minden bántalomnál job-ban bántottam valamennyit az által, hogy nem közeledtem egyikhez sem. Mert az emberek azzal a követeléssel születnek, hogy kedveseknek és vonzóknak ta-láltsanak, és bizonyára minden visszaélésnél és minden előjogoknál in-kább gyűlölteték a világ minden arisztokráciája azért, mivel nem találta kedve-seknek és vonzóknak a demokratákat.

Ha látták, hogy idegenkedem tőlük, ők is hamar találtak rajtam kivetni va-lót, neveltséget. A hűvös időre anyám horgolt nekem szürke jég-pamutból kis sapkát, mely félíg kucsma, félíg barett, felhajtott karimájával elég kihívóan és kaczerán állott. Mikor az órák után kijöttünk az udvarra, ezt szemelték ki kéz-zelfogható bizonyítékának, hogy rajtam is van kaczagni való. A berlini pamut tágult a hogyan húzták, és mikor hátulról az egyik megfogta a karimáját, egész fejem a nyakig hamar benne volt a sapkában, az egész osztály lefírhatalan uj-jongó örömré. Hiába toltam fel és rohantam ököllel annak, a kit legközelebb kaptam. Egyik-másik mindig megint s megint fejembe húzta, s mikor a bántal-mazót megkülönböztetni nem tudtam, de tudtam, hogy többen vannak, s min-denfelé öklöztem, az öklözésből nekem jutott a dúsabb rész. Ellenállásomra ké-

születlenek, tán megdönták volna a dolgot, ha nem provokálom őket folytono-san s teszem magam-magamát egyúttal védtelenné. Mert nem hogy engemet, hanem hogy ezt a sapkát bántják és teszik nevetségessé, melyet édes anyám a maga kezével horgolt és melyet olyan szépnek tartottam, az volt dühöm főoka. És így — valahányszor a földre esett, vagy fejemről lekerült, vagy másnak ke-zébe jutott, az öklözés közt is legelső gondom volt megint fejemre kapni és mi-vel ekkor megint fejembe húzták és megvakítottak, magam okoztam újra s új-ra hátrányomat. A zsvíaj végre előhozta a tanítót s ez vetett véget a harcznak; a támadók legnagyobb része megfutamodott; a maradék lehetőleg egygyűf ar-czal vett körül és míg én csak ekkor kitörő zokogásomtól szóhoz nem tudtam jutni, az egyik, egy hunyászkodó gyerek, a ki a tanítónak mindig kedvében járt, maga mondta el a történeteket, de őrizkedett megnevezni a bűnöst. És mivel a bűnöst vagy bűnöket megnevezni én sem tudtam, mert hiszen az első táma-dás hátulról történt s utóbb a küzdelem hevében épen nem tudtam, kiél van dolgom: a tanító megfedte azokat, a kik még jelen voltak és bizonyára a legár-tatlanabbak, mert leggyámoltalanabbak voltak, de én is kikaptam a magamét, hogy nem is tudom, kire van panasom. Pedig nem panaszkodtam sem akkor, de még azután sem soha többé, mert ebből az egy esetből is korán megtanultam, milyen gyönge a földi igazságszolgáltatás, és hogy a gyöngének soha sincs íga-za. A sapkatréfa még többször ismétlődött, míg a szegény sapka a tréfa áldoza-tává nem lőn és ez által a dolog otthon is kiderülvén, minden kérésem hasonló új sapkáért hasztalan maradt.

Mivel azonban mindannyiszor hevesen ellentállottam és nem nézve, hogy engem ütnek, néha magam is jókat találtam ütni, és dolgomat magam végezve, panasza nem mentem, de társaim közül egy-kettővel meg is barátkoztam, utóbb már nem igen bántottak. De köszönhettem talán annak is, hogy mindent a legjobban tudtam és a ki valamit nem tudott, készséggel s szokott fölülyem-mel tanítottam.

V.

KÉSŐBB NEM ment olyan jól a tanulással. Magasabb iskolába, hazulról mesz-sze elkerültem. Idegenek házánál voltam, a hol gondomat visették, de senki sem gondolt avval, hogy engem szeretni kell. Szerencsétlenné, egészen elha-gyottnak éreztem magam. Az osztályban százon felül voltunk. Mindenik más, mindenik külön kis ember. Mindeniket egy kaptafára vetek, mindig csak az osztálytal, az egyessel soha sem törődtek, legfeljebb, ha vizsgáitak vagy büntet-tek. Én már kezdtem eszméikkel foglalkozni. A legtöbb tantárgyban nem kap-tam eszméket, hanem gyér fogalmakat és sok adatokat, melyekkel nem tudtam mit csinálni. Nem láttam az összefüggést, mindig csak azt hallottam, hogy ez és ez így van, de soha sem, hogy miért van így, mire vezet és mi haszna van.

Sokat bajlódtam elemekkel és nem tudtam elképzelni, miért bajlódom velük. Ekkor — midőn kielégítést nem leltem sehol — estek kezeimbe német világ-fájdalmas és világostromló és francia rémtörténetek. Mint mágneshez mágnes, vonzódtak ezekhez egész belvilágom. Minden zsebpénzem ezekre ment. Az iskola padján, otthon, mikor a leckét kell vala tanulnom, mindég el voltam merülve a könyvbe, de soha sem a tankönyvbe. Éjfél utánig is lopva olvastam.

Végre is a dolog kisült, minden könyvem elszedték, s úgy ügyeltek, hogy a titlaltat többé meg nem szeghettem. Figyelmeztetve volt minden tanítóm s egész környezetem.

VI.

MILYEN ÜLDÖZÖTT, milyen megrabolt, milyen szerencsétlen valék! Elvesztettem az egyetlen, a mi örömömből még megmaradt.

De a képzeletnek fáradhatatlan munkája segített rajtam. Annyi bajomnak, de minden örömömnek is ez volt forrása.

Mikor könyveimet elszedték volt, és szigorúbb ügyelet alá tettek, valóságos tankönyveimből olvastam, de nem azoknak, hanem az én könyveimnek tartalmát. Elé varázoltam újra kedvenceimnek rendkívüli történeteit, s miket az el-kobzás félbeszakított, azokat magam fűztem tovább.

Minő boldogság. A menyek kapuja nyílt meg előttem! Lehetett-e nálamnál boldogabb ember? Hogy is lehetett erre nekem rá nem jönnöm? Hogyan nem akkor már, mikor eleintén bábuval, majd pajtásaimmal kifogyhatatlanul adtam elő színdarabokat, ritkán kétszer egyet, mindig újat s újat, szebbnél szebbet, olasz-fallal, deszkával a színpadot, kifordított, befordított ruhákkal a meszeszerű öltözköket, kártya-papírból s ezüst-aranypapírból csillogó vérteteket, rettenetes fegyvert és szentelt koronát mind magam készítve, színészeimnek, jelenetről jelenetre hogy mit beszéljenek, szájukba rágua! Mióta költők voltak a világban, melyikük született költőnek, ha nem én? Nem-e egészen más voltam, mint valamennyi többi? Nem-e rendkívüli? Eszem nem járt-e mindig a rend-kívülin? Nem voltak-e álmaim és látományaim?

És alig hogy költő voltam, már nagy költő is valék.

Vezetés és válogatás nélkül olvasva mindent, a mi kezembe vetődött, olvastam egy pár éles műbíróit is, és alig volt az a költői iskola, az a nevesebb költő, kinek hibáit el ne tudtam volna sorolni. És ebbeli tudatom magasáról tekintve rájuk, magában értetőnek véve, hogy hibáikat ismerve, azokba esni nem fogok, valamennyinek fölötte állónak éreztem magam.

Nosza megeredt a terelés és folyt az írás.

Bőlesen tudva, hogy minden költő szerelmes, kiszemeltem magamnak egy leányzó: fiatal, kissé még hústalan, de halvány arcán gyöngye píról belehelt, kék szeme szép metszésű, de bágyadt, haja nem épen sok, de szőke volt, és jól-

lehet nem ismertem, de beleszerettem, miután úgy találtam, hogy igen illő ide-ál fiatal, szerencsétlen költőhöz. Mert minden boldogságomban is boldogtalan voltam, a mint költőhöz illik s most már kéjelegtem a boldogtalanságban. Mikor a szerelmem jó anyaga bennünket végre összekerített, alig-alig szóltam hozzá, félig féltem, hogy ő és mások észrevehetnék szerelmemet és ros néven találják venni, vagy épen kinevetnek, de meg ha sokat beszélhettem volna vele, hova lettek volna dalaim a nyenei lényről, a kitől távol tart a mostoha sors? Mászva a hegyeket, végig tekintve a viruló ligeteken, melyeket mind odaadtam volna bírásáért — jóllehet nem igen értettem, hogy mit értenek ez alatt, — helyette csak fehér rózsát szoktam keblemhez szorítani, fehérét, közepén gyönge rózsapírral. Ketten összefolytak érzelmeimben és dalaimban.

Félve azoktól, a kik már egyszer megraboltak örömeimben, ekkor először tanultam álnok képmutatást, azt, a mit a nagyoknál feszélynek neveznek. Otthon és a leccék tanulására rendelt idő alatt költöttem, a mit különben tettem éjjel nappal, írni csak éjjel, ritkán, mikor lopva lehetett, írtam. Talán nem úgy lett volna, ha lett volna körülöttem valaki, a kiről hittem, hogy szeret; de nem volt.

VII.

A KÖZÉPISKOLA utolsó évében komolyabban vettem a tanulást, mint azelőtt. De azért költői hivatásomról sem feledkeztem meg. Így, akár az iskolában, akár otthon, csaknem egész nap könyveim s papírjaim közt ültem. Mint »nagy diákot«, nem is tartottak már olyan röviden, könyvekhez is hozzájutottam megint s a legjobb úton voltam, hogy valóságos könyvmoly legyek.

Emlékezem, mennyire csodálkoztál mindig, valahányszor barátaim után kérdezősködtél, s azt feleltem megannyiszor: »nincs«. Így ismerve fejlődése-met, nem fogsz többé csodálkozni ezen. Álmaim magaslatáról pajtásaim játékaikat kicsinytettem, lenéztem. Képzeletnek világában, s így a magányban leltem örömeimet. Az élet zaja megannyiszor visszataszított. Szép szóval, ingerkedéssel, végre csufszággal kísérlettek meg pajtásaim nem egyszer maguk közé vonni. Ha tettelegességgel ment valamelyik, emberé talált bennem. Ha erősebb nem is, de minden támadásnak visszaverésében szívósabb voltam valamennyinél. S úgy végre hagytak, a mint lenni akartam: elszigetelve. Néha vonva vont valami közéjük. Korán vágyódtam én is rokonkebel után. De minden kísérlet után annál ridegbben vonultam megint zárkózottságomba, valahányszor vonzóda-somat megbecsülve, magamat megértve nem találtam, vagy az ő mulatságaik-ba magamat beletalálni nem tudtam. Ha ezen elkeseredtem, a napnak közelé-ben magányosan lakozó sasnak képen épültem, s inkább mint valaha, megerő-södtem abban, hogy rendkívüliekre vagyok a többi ember fölött hivatva. E közben mindinkább tehreimre vált az érintkezés csak félig meddig idegen em-berekkel is, s ebből maradt bennem valami mind a mai napig.

Ennek a képzelgésben élésnek, ennek a csatlakozni nem tudásnak, ennek a szigornak, mások s tetteik kicsinylésének legrosszabb oldala, hogy nem szokhattam lassanként a világhoz, s mikor egyszer nem maradtam többé könyveim s álmaim közt, a világgal s a világban élni nem tudtam.

Ma már nem kicsinylem annyira pajtásaim gyermekjátékait, mint akkoriban. Hiszem, hogy minden iskolánál jobban készítenek elő azok az életre. Így nem hiszem, hogy még ezután kezdjek kártyázni, de hibának tartom azt is, hogy nem játszottam soha. Mindazokban a játékokban tudunkon kívül, s aránylag nagyon olcsó áron: megismerkedünk azokkal az erővel, azokkal a gyarlóságokkal, azokkal a cselekedetekkel, azokkal a szenvedélyekkel, szóval azokkal az emberekkel, a kikkel később dolgunk van, a kikkel később, mint egészen ideiglenesen megismerkednünk, oly drága árba kerül. Ha játszottam volna ama gyermekjátékokat, ha kártyáztam volna később, a mire pajtásaim közt egyébiránt igen korán lett volna alkalmam: nem lázít fel majdan annyira a barátság s az öntelenség mögötti önérték, nem undorodom annyira irigységtől, családságtól, csuszkaló cselszövénytől, nem undorodom meg annyira a világtól. Könnyebben törődtem volna bele mind ebbe, s jobb lett volna dolgom!

VIII.

ÍGY ÁLLTAK a dolgok, midőn pályaválasztás előtt találtam magamat. Voltaképpen választásról nem igen volt szó. Minden régen el volt határozva a rokonok tanácsában. Már gyermekkoromban mérnököt ismertek fel bennem, mivel akármilyen kezembe jutott, képzeletem nem hagyott nyugodni, míg alkotására, összefüggésére rá nem jöttem, sőt a hol tettem, darabokra nem szedtem. Ha színpadot s színpadi kellékeket állítottam össze, ha fegyvereket faragtam, furttam, ragasztottam, ha majd a geometriának csodás figuráit rajzoltam, majd matematikai képleteket írtam nem tudományos, hanem csodás voltukért, a nélkül, hogy értettem volna, ha tűzi játékot készítettem, vagy egy-egy vegytani kísérletet akartam gyermekesen utánozni: mindannyiszor mérnököt ismertek fel bennem.

Látni való, hogy egész fejlődésem ez ellen beszélt. De nincsen nehezebb, mint felismerni a gyermek jellemét és irányát. Hányszor veszik az élénk, de sekély szellemű gyermeket meglepő tehetségnek, a nehezkés mert mély és gondolkodó szelleműt gyenge eszűnek. Ezt csak például említsem, hogy milyen nehéz volna a nevelés, ha nem tennék olyan könnyűvé az által, hogy a mi benne a legelső és a legnehezebb, a gyermek jellemének, szellemének, erőinek és foglalkozásainak felismerésével, a melyhez képest minden gyermeket más-másféleképpen kellene nevelni, rendesen egyáltalán nem törődnek, hanem nevelik, — legalább iskolákban és intézetekben, — gyárisan en gros¹⁷⁵, mint a hogyan hasonló fadarabokból hasonló bábukat készítenek. Nem szenved kétséget, hogy

általán véve a lovakat sokkal gondosabban s észszerűbben nevelik, mint az embereket, még azokat is, a kik úgy nevezett jó nevelésben részesülnek. És ha mindjárt odaadással, gondnal és nem én gros, hanem külön, mint sajátos külön egyént nevelik a gyermeket, hányan vannak szülők s nevelők, a kik a sajátos egyént felismerni igyekeznek, s hányan, a kik nem könnyen észlelhető különbségekhez, hanem behatolva a gyermek lelkiéletének mélyébe, annak jelenségeihez alkalmazkodnak.

Nálam is oly jelenségekből, melyeket ha jól megértük, az ellenkezőre kellett volna jutniuk, azt következtették, hogy a műszaki tudományokra születtem, s az egyszer megállapított véleményben nem tántorodtak meg, midőn erősebb jelenségek még erősebben beszélték.

Igaz, hogy ennek oka volt. Akkoriban, mikor elhatározták, hogy mérnöknek születtem, ez az eszme általán országszerte divatos volt. A nemzet alig hitt önmagában s jövőjében és minden irányban a kétségbeesésre rendezte dolgai. Kész volt pusztulni és veszni inkább, sem hogy az idegen uralom előtt meghajoljon. A közélet minden terét elhagyta. Csak az irodalomban s a színszínen vala némi élet, némi remény, némi küzdelem a jövőért, a mennyire a nehéz nyomás alatt lehetséges volt. Minden egyéb a történelemben példa nélkül való, de a lázas tevékenység és tompa télettség közt hánykódó nemzeti jellemhez annyira illő »passzív ellenállás» volt. Tudományos intézeteink bezáródtak, mert a tudomány nem volt szabad. A katonai, a köztisztviselői pályára anathema¹⁷⁶ volt téve, egy volt az idegének a haza ellen szolgálásával. Az ügyvédi pályától is elfordultak sokan, mivel idegen volt a törvény. Az ifjúság nagy része megállott a középiskolánál, mert az egyetemeken németül tanultak. Mindenki úgy igyekezett, hogy mentől kevesebb dolga legyen a nyilvánossággal, a hivatalos közegekkel, mert ez mind idegen, német, törvénytelen vala. Sokan megszűntek dohányozni, bort inni, — nagy két dolog magyar embernek, — a törvénytelen monopólium s fogyasztási adó miatt. A városok ki voltak halva, a ki csak tehette, falura, pusztára vonult és eltemetkezett a göröngyök közé, mert a föld — a föld még magyar volt. Így hevert Magyarország parlagon, mint pusztult csata-ter, gázában szomorú, gyűlöletében forró, ellentállásában kietlen, terméketlen, néma, de megmászhatóan, mint a sivatag, így évtizednél tovább, mely alatt az ország történelme megállott, egy nemzedéke meddőnek odaveszett, de mely alatt az idegen uralom megtört.

Már ingadoztak oszlopai, midőn pályát kelle választanom. Kiűjült a remény, villanyos rángások rohamai futottak végig a nemzet dermeteg testén; de mi volt a remény akkor még a nemzet nagy tömegénél? A kétségbeesettnek reménye óriás végerőfeszítéssel szétszaggatni a béköt, megrohanni még egyszer az elnyomót, megrohanni kétségbeesett harcban életért vagy halálért, szabadságért vagy a nemzethez méltó halálért. Ez volt a remény, a keserves gyűlöletnek reménye nyílt csatában kitörhetni még egyszer, nem a remény visszavívni, a mi elveszett. És a kik hinné, hogy ily küzdelem után bukik az elnyomó, vaj-

mi kevesen merték remélni, hogy ily küzdelem után megállhat az ország, az elszegényedett, eltespedett s még egyszer csatatéren vérzeni készülő ország!

Ha tehát az előtt nem igen volt más választás, mint vagy nem készülni semmi pályára, nem tanulni semmit, vagy készülni olyanra, melynek politikához, közelethez, törvényekhez mentől kevesebb köze, most a gondos szülők előtt ismét azoknak emlékezete lebegett, a kik évtizeddel azelőtt mindenükből kifosztva mint földönfutók nyomorogtak világszerte s óvatosságnak látszott, hogy minden fiatal ember sajátítsa el oly tudományokat, mellyekkel függetlenül helytől, viszonyoktól, körülményektől, a földnek bármely pontján bármikor megkeresheti kenyerét. Így vezetett a hazafiság hőfoka a hazán magát túltevő Kosmopolitizmusra.

Hogy mi akarok lenni, nem tudtam volna megmondani. De tudtam, hogy kimondhatatlanul kicsinynek tetszett nekem hidakat, vagy akár vasutakat építeni mások rendelkezése, midőn vannak emberek, a kik az eszmék és a tettek terén nemzeteket vezetnek, népek gondolkodását és sorsát irányítják.

Ha ismerem vala akkor az építéset ama remekét, melyeknek fenséges nyugalmában most annyi gyönyört, s legalább valami időre nyugalmat találok: talán e conflictusnak az lett volna a vége, hogy építész leszek. Nem mintha hinni, hogy erre hivatva lehetnék. Hanem ez megragadhatott volna, bár nyilván tévút lett volna ez is. Mert ifjúra magára bízni a pályaválasztást nem kisebb hiba, s tán még nagyobb könnyelműség, mint hibásan választani neki pályát. Megfogékonyosságában rendszerint azt fogja választani, a minek egy-egy ragyogó példája vagy benyomása a döntő pillanatban legközelebb áll hozzá.

Így daczára a mély ellenszenvnek, meghajoltam az okoknak, de nem fogtam fel új pályámat másnak, mint a minek elfogadtatták velem, tartaléknak, s ettől a pillanattól vártam a csaták napját, s álmodtam benne magamnak szerepet.

IX.

KÜLFÖLDRE mentem.

Ma hálásan ismerem be ennek két nagy előnyét. Először hogy korán ismerkedtem meg, habár nem is a legpolgárosultabb, de a mieinknél mindenesetre polgárosultabb viszonyokkal, étellel, szellemmel. Igaz, hogy a különbség nem tűnt szemembe annyira, midőn kimentem, mint akkor, midőn évek után visszakérültem. De midőn visszatértem, akkor láttam, mennyit tanultam egészen észrevétlenül s mennyit nyertem kivált bizonyos elfogulatlanságban az által, hogy egészen ellentétes viszonyok közt éltem. Még inkább kell örülnöm, hogy elkerültem azt az atmosphaerát, melyben felseledült ifjúságunk legfogékonyabb korában irthon a szellem, a szív, a modor s az izlés durvaságának, korlátoltságának áldozatául esik, a fővárosi egyetemeken s a vidéki főtanodákon egyaránt

és legfelebb azzal a különbséggel, hogy a főváros inkább a gondolkodásmód s az érzelmek nemességét támadja meg, míg a vidék a szellem s az izlés korlátoltságát, a modor durvaságát táplálja, úgy hogy a veszélyből a legnemesebbek s a legszerencsésebb természetűek is csak nehéz önénevelés után gázolnak ki épségben évek után, míg a legtöbbje egész cynismussal, de talán egészen öntudatlanul viseli hosszú emberéletet át nyomait, s az is, a ki fölismeri s elföldni igyekszik, az úgynevezett úri osztály, legfelebb avval a fölületes sima mázzal fedi, melyet fajunk és különösen külső fellépésünk természetes nemességénél fogva könnyen sajátítunk el, de mely azért az idegek s az érzékek legkisebb ingerültségének kísértését sem képes kiállani, — nem még legjobb körünkben sem, — a nélkül, hogy a benső nyereség, korlátoltság vagy éppen romlottság ki ne tűnjék.

A másik az, hogy habár látva, hogy mindig gyöngye maradnék benne, utóbb el is fordultam a reám erőszakolt pályától, mégis ragadt reám valami a tudásnak azon ágaiból, melyekben hajlamaim irányánál s tehetségeim korlátoltságánál fogva az önképzés útján alig mentem volna valamire, holott azokban, mikre hajlamaim is utaltak, s mikben tehetségeim kevésbé voltak korlátoltak, utóbb önképzés által is sikerülhetett eligazodnom. De különösen ha politikai tanulmányaimra gondolok, úgy hiszem örömlőn kell, hogy ment maradtam attól a rideg jogászai vagy egyenesen prókatorai szellemtől, melyben a politikai pályára készülő ifjúságot nálunk nevelik, s mely kiváló politikusaink egyik részénél is főokozója annak, hogy kiválólt alkotni képtelenek, mert jogi kérdéseknek veszik a politikai kérdéseket és az állam ügyeit úgy pertractálják,¹⁷⁷ mintha pötrökről volna szó.

Azt hiszem tehát, hogy a hazai magasabb nevelésnek elkerülésével csak nyertem, mit sem veszítettem, ha csak nem a korteskedésben való kiképezetést, mert ha semmi egyebet, ezt az egyet meg lehet tanulni főtanodáinkon s valamint politikusaink, úgy tanuló ifjúságunk nagyobb részének is ez képezi egyetlen »komoly« foglalkozását, gondját.

De akkoriban nem emelkedtem ezekre a szempontokra, s készíttetve és készülve oly pályára, mely hajlamaimmal s képességeimmel ellenkezett, vágyaimtól s aspirációimtól¹⁷⁸ elterelt, benső meghasonlásban vergődtem és csak küzdelemmel tettem eleget kötelességemnek.

Mi természetesebb, mint hogy nekifeszültem újra a költészetnek s csakhamar inkább mint valaha, vígaszomat ebben leltem, ez által véltim magamnak utat törhetni, jövőt teremthetni. Az elszigeteltségből ez által jutottam színgazdag képzeletmi teremtményei által benépesített és a mint erősen meg voltam győződve, érdekesnél érdekesebb alakokkal benépesített világba.

Mert, — legalább eleint, — elszigeteltelbb voltam, mint valaha. Tartott ugyan, mint minden újonczra, reám is hajtóvadászatot a középkori romantikát cultiváló¹⁷⁹ egyletek mindenike. De soha sem volt természetem a gyors barát-közös, s mikor egyszer ismertem őket, csak nevelésnek tudtam találni sap-

kájukat és szalagjukat, az egyes egyetek mondva csinált, de azért mértékelen és gyakran durva ellenségeskedését, a mondva csinált párbajokat, a hol az ezot kivéve, minden jól be van kötözve, a dagályos dalokat és furesz szertartásokat. Az erőltetett sörivástól undorodtam, az alárendelt lealázó szerepet, melyre az ujonczok »FUCHS« idejükből a »FUCHS-major« zsarnoksága és valamennyi »BURSCH«-nak fensősége alatt szorítva vannak, tühretlennek találtam. Gyakran hallottam NÉMETORSZÁG-ban, milyen különös, hogy a legfértelenebb burschok utóbb a legnagyobb philisterek¹⁸⁰ lesznek; igen, mert mielőtt burschok lennének, megtanulják a legfértatlanabb hunyászokdást FUCHS-korukban.¹⁸¹

Akkorában nem tudtam ez egyetekben becsülni, hogy a tanulmányokban a tagok egymásnak kezére járnak, az egyetek maguk többnyire rajta vannak, hogy tagjaik tanuljanak. Nem volt módom véleményt alakítani az iránt, hogy sok tekintetben gyermekes, az ivás tekintetében mindenesetre mértékelen, de általán szabályozott tombolásuk, ha már az ifjúságnak tombolnia kell, a mint-hogy valószínű, hogy kell, habár gyalog és nemtelen p. o. az angolokéhoz képest, de többre becsülhető, mint a mi tanuló életünk, a hol talán ritkábban, de akkor még mértéktelezenebbül isznak, különben pedig idejüket kártyaasztal, kávéház és ezeknél még alantabb álló helyek közt osztják meg.

Mint-hogy tehát ez élettel sehog sem tudtam megbarátkozni, de a német tanulók, ha nem is lépnek be az ilyenü szervezett egyetek valamelyikébe, kisebb csoportokban hasonló életet élnek, ennél fogva legalább eleintén, s míg a tanulói körökön kívül nem szereztem ismerősöket, inkább mint valaha el voltam szigetelve.

X.

KÖLTŐI álmaimhoz pedig inkább mint valaha vonzott két benyomás, mely menderesebben domborodott ki tudatomban.

Vándorló képezetem, fürkésző elmém korán tört túl a láthatónak és kézzel foghatónak korlátain. Mind a kettő oda irányult e korlátokon belül is, a mi legtávolabb, legmagasabb volt. Örökös elégedetlenségemnek, mert kielégíthetetlenlenségemnek egyik fő oka. Szellemi életem e telhetetlenségében ama korlátokon hamar túl kelle törnöm, s oly korban, midőn tanulótársaim a tudományok elemeinek nehézségeivel küzdöttek, a világ-bölcsészet, a metaphysika ama legnehezebb problémáival találtam magamat szemközt, melyek előtt ájtatos nyugalomban áll a gyermeki kedély, kétségbeesésben a merész lángelme, megadó lemondásban a bölcs. És a hogyan előre haladtam s erősödtem szak-tanulmányaimban, úgy düledezének össze az ősköltő öröklött szent tanok, és emelkedék mind erősebb ivezetekben a modern vallás, a materialismus. Materialismus, mely nem zárta ki a legnagyobb idealismust, mert nem ennek, hanem

a spiritualismusnak¹⁸² volt kirekesztő ellentéte; materialismus, mely a szellemet s az eszményt fel tudta ölelni, de az anyaggal hozta szükségszerű kapcsolatba; materialismus, mely a természetben ama kélhetetlen törvénynek húzta könyörtelenül következményeit, hogy anyag és erő nem létezik egymás nélkül; és mikor büszke egészében, összehangzó harmoniában felölve az anyagi s az erkölcsi egész világ-rendet állott előttem, irgalmatlanul azt sivitotta fülembé, hogy nem vagyok semmi, nem vagyok semmiért. Azt sivitotta fülembé szüntelen, és a mit sivitott, megmásíthatlan halálos ítéletnél iszonyúbb iszonnnyal töltött el, hogy ha majdan a gépezetek, a szívből s agyvelőben működők, elkorotak s megromlottak s tovább működni nem tudnak; hogy ha görcsösen szoruló dobantja utolsó dobbanását ez a szív, ha megfagy a vér, ha markát a gége teszi a halál s fullad a tüdő, s kilöki az ajkakon a nehéz, az utolsó, a legnehezebb sóhaj: akkor ugyan megmarad minden a mi volt; az anyagnak s az erőnek másíthatlan összegéből hiányozni nem fog egy jóta;¹⁸³ de ha a vegytan és a physika törvényei szerint felbomlottak azok az anyagok és erők, melyek engem képeztek s bennem működtek, és száz felé szakítva, nyűben működendek és virágban, akkor én nem leszek többé, belőlem nem lesz többé misem, semmi, semmi sem. És mivel a mi van, nem lehet semmivé: a mi megsemmisülhet, annak semminek kell lenni. És én semmi vagyok, a semmiért. Megmarad minden, csak egyéniségem yész el. Miért küzdök, szenvedek, hevítlök, miért emelkedem a legmagasabbhoz, én, a kinek létele, ha összegelve lesz a számadás, eredményre az utolsó féregével egy — ugyanaz a semmi. Rettentő harmonia, mely mint parázs közt a scoriót, csörgökigyó bűvszeme előtt a madarat a halálos fételelem, idő előtt halálba, az embert a megsemmisülés iszonya által idő előtt a megsemmisülésbe kergeti.

Hatni, alkotni; ha megsemmisülök magam, hagyni magam után nyomot; egyéniségemet tettben, alkotásban, emlékezetben kitolni messze századoknak jövődjébe: ha lehetett, a megsemmisülési tudat iszonyának ez lehetett egyetlen enyhítése. Nyomorult enyhítés, az elkerülhetlent odázní távolabb; mert ha a közönséges embert ellefedi a harmadik nemzedék, s már unokája nem tud róla nevével egyebet, s nem tudja, hol van eltemetve; ha a jeleset feledj a tízedik nemzedék; a lángelme elhomályosul az ötvenedikben, s ki tudja, marad-e emlék az emberi nem legnagyobbjai után az ezredik nemzedékben — nem-e mindez egyre megy? De ha nincs az az enyhülés, kitolni az iszonyt messzire, csak az az egy van, behúnyt szemmel karjaiba vetemedni azonnal. S végre is, miért ne sikerülne tenni tettet, gondolni eszmét olyat, mely szülve következményt következmény után, alkotójáról tenne tanúságot, mindaddig a meddig csak tanúságot felfogni, okot felismerni képes tudat fényben van.

Ime egy okkal több, hogy a halhatatlanságot szomjuhozom, valahogyan a ki kárhoztatja van, hogy halálának legyen fia, szomjuhozza az életet.

Ezen fetül hittem, és úgy hiszem mind e mai napig, hogy csak két ember van, a ki igazán él, a ki igazán ember. A költő az egyik, a másik az államférfi.

DE HA nem volt miért élni, miért meghalni volt! A végzet boszúzó irigysége látszólag felkerekedni az ellen a család ellen, mely hatalmában annyiszor látszék magának a végzetnek szerencsésebb vetélytársává emelkedni: az AUSZTRIAI ház ellen, melynek története fényben és birtoklásban a római császároknak akaratát vetette homályba. A ki az események szédítő rohamában képes lett volna akkor a történelem-bölcsélet magasáról nézni a dolgokat, előre láthatta volna, hogy nem történik semmi más, mint hogy a fejlődésnek újabb, jelentősebb fokát éri azon történelmi nagy mozgalom, mely minden ellentétes áradatok dacára is, első érintkezésként óta mind szorosabb viszonyba hozta a magyar nemzetet és az ÁRPÁDOK vérszerű törvényes örökébe lépett fejedelmi házat és a kettőt mind hathatósabban utalja egymásra. Régebben SPANYOLORSZÁGBól s a másik hemisphaerából,¹⁸⁵ a múlt század második felében az atlanti ocean partjairól, a németalföldi tartományokból szorította ki e világtörténelmi mozgalom a császári hatalmat. E század eleje souverain¹⁸⁶ királyokká és uralkodókká tette a németországi nagy vazallusokat. Ha a történelem-bölcsélet magasán állanak ekkor a császári ház tanácsadói, MÁTYÁS király birodalmát alkothatják meg újra, és visszavívhatják a régi fényt, keletnek fordítva azokat az erőket, melyek nyugatnak fordítva, hasztalan küzdöttek egy világtörténelmi fejlődés szükségzerűsége ellen. E helyett feltaláltatott a MAGYARORSZÁG-ot is magába foglaló osztrák császárság, német vezetése alatt, nyugatnak irányított törekvéseivel. Nehéz válságok után egy ifjú fejedelem merész röpte, és egy nagy államférfi, SCHWARZENBERG herczeg vasakarata a század közepén még egyszer szállnak titáni harcra a világtörténelem fejlődése ellen, a lehetetlent látszanak megvalósítani és csaknem visszavívják a régi állást NÉMETORSZÁGBAN, OLASZORSZÁGBAN. De az események megváltozhatnak: a történelem fejlődésének iránya egy és másíthatatlan. A lehetetlenséggel ember erő hiába mérkőzik. Az emberfölötti erőfeszítés az erők kimerülésére a szervek fellázadására vezet. Tíz év múlva ismét elvész az olasz posztó. És nem egészen tíz év múlva a német fölött kerekedik újabb óriási harc.

Mindez nem egyéb, mint az a mozgalom, mely a magyar nemzetet és királyi házat egymásra és jövőjét keletre utalja. Jövő, mely talán nem a fegyveres, hanem a békés hódítások jövője, de jövő, a múltnál nem kevésbé nagy.

De akkor, az események rohamában és zajában elszédülve, vajjon hányan látták azt, látták így? A végzet forgetege látszott AUSTRIA ellen kerekedni. A brandenburgi marquis¹⁸⁷ vére újra feltámadt a brandenburgi marquis urának vére ellen, de ezuttal a német nemzet ereje indult utána AUSTRIA ellen, mivel nem volt elég német; és MAGYARORSZÁG forrongott ellene, mivel na-

gyon is német volt. A biztosra menni szerető porosz politika kereste a forrongó elemeknek talán nem szövetségét, de támaszát. Egy elröpített szó azt mondta, hogy forradalmár nem kell, de katona kell. KOSSUTH nem kellett, de KLAPKA kellett. Párisban »cadaverről«¹⁸⁸ beszéltek, és látni nem akarva néztek a magyar legió szervezését.

Én is oda siettem. A hazától távol évek óta; távozáni távozva kétségbeesett hazából; politikai belátás és jobb remények nélkül; atyám és gyermekkorom tradíciói alatt; álmaim megsemmisülésének kétségbeesett pillanatában, talán merészebb és nagyobb gyermekkori álmok megvalósulása előtt látva magamat, akkor még nem tanultam meg, hogy »az isten nem segít felkent királyok ellen«, és mi tartóztathatót volna vissza?

Othton azalatt nagy fordulatok történtek. Igenis forrongott a nemzet; de szentelt jogok visszanyerésére, nem felforgatására irányultak a törekvések. Mi külföldiek messziről és rosszúl láttuk a dolgokat. Férfiak, a kik eléggé férfiak voltak hozzá, a félreismerés veszélyében sem riadni vissza a kötelesség teljesítésétől, szembe szállva a kockázattal, hogy köszönetet sehonnan sem fognak nyerni, szembeszállva a gyanúsítással, bátrak tiszta tudatukban, mint mesterük egykor, SZÉCHENYI, férfiak, a kik nem tapsokért, hanem a hazáért szolgálták a hazát, ráléptek a törvénytelen térre, nehogy a nemzet kényszerüljön arra, ráléptek azért, hogy visszavívják a nemzetnek a törvényt, oda áldozták magukat közvetítőkné, hogy feltalálják és megmutassák a nemzetnek az utat. Egy férfiú vezetése alatt, a kit »a haza bölcsének«¹⁸⁹ nevezett, a nemzet ez útra lépett. Mikor a magyar királyi ház fölött a vészfelhők tornyosultak, a nemzet ismét mellette volt. A nemzet forradalmat nem akart többé. Az emigrációt és valamennyiünket a kik hozzá csatlakoztunk, desavouálta.¹⁸⁹

Én PÁRIS-ban erről mit sem tudtam, annyival inkább, mert othton sem tudtak PÁRIS-ban létezméről semmit. Sokat jártam a »HÔTEL DE LA HONGRIE ET D'ESPAGNE«-ba és sokat érintkeztem tábornokokkal, a kik maguk sem tudták, hogyan lettek tábornokok. Összejöttem egy pár fiatal honfitársammal is, a kik csak olyan járathat voltak mint én. De ritkán láttam őket, mert nem jártam sokat a MABILLE-ba.¹⁹⁰ E helyett éjjel-nappal porosz katonai könyvek fölött ütem, és naponként eljártam az én speciális tábornokomhoz, a kinek hadsegédévé már ki voltam nevezve. Őszen, hogy mikor indulunk a csatárré? Tízennégy napig hallottam, hogy »a napokban«. Aztán azt hallottam, hogy NICKOLSBURG-ban megkötötték a praeliminárekat,¹⁹¹ a háborúnak vége van.

ÉS MEGINT egyszer zátonyon voltam.

Harag és szegény üzött el PÁRIS-ból. Három nap alatt otthon voltam.

És előttem állott az élet sík tengere!

Ismertem-e a tengert? Erőmet ismertem-e? Tudtam-e merre irányom? Tudtam-e mi széllel és áradattal kellend küzdenem? Tudtam-e merre a kikötő, melyet elérnénk, vagy hol a zátony, melyen összetör a zivatar?

Haj! Melyik ifjú tudná? Legfelebb az, a ki hitvány pocétába bocsájtja lakdiját, hogy abban lubickoljon, míg széjjel nem rohad.

És mégis, — és bármi sokszor szenvedtem már hajótörést, minek előtte még az élet nyílt tengerén vitorláztam volna: mi könnyű szívvel, mi merész bátor-sággal, mi nagyralátó büszke reménnyel indítottam meg hajómat, melyen vígan lobogtak az ifjúság lobogói.

Igen, ANTAEUS¹⁹² az ifjúság, földre sújtva tízszer, felkél tizenegyszer, s csak ha remélni s önmagunkban hinni nem tudunk többé, s csak ha az ifjúság merész hitének vége van, s a jövőndőben reményt nem látva visszatekintünk, s visszatekintve elpazarlott erőnek meddő vesztegetését látjuk, akkor vagyunk elveszve, valamint hogy én el vagyok veszve ma!

De akkor! Akkor, lett volna hangulatom bármínő hazajövet, akkor a reménynek mámor-korát éltük és ifjú szívem dagadozott reménynek mámorától.

Akkor támadt fel Magyarország és feltámadást ünnepelt minden magyar szív. Az ütegyengetés nehéz és sikerében is háládatlan munkáját győzelem koronázta. És az *ütegyengetés*, a nehéz munka férfiaiak testén át foglalták el az új Magyarországot diadalmenetben a *reménynek* férfiai. Ki ne emlékeznék, hogy elég volt az új magyar miniszterelnököknek megjeleni az utcán, és riadó örömdüvözlés hömpölygött végig a tömegben.

Annyi önmegtagadó hazafiságnak, annyi paragon hevert erőnek nyitva állott a tér. Önmaga fölött rendelkezett a magyar. Évtizednél tovább nem tehetett egyebet, mint megvetni az idegen uralmat. Most végre szabad volt, s megmutathatta, mit tud maga. Megmutathatta, mire képes a hazának szentelt hazafierő. Virágzó, boldog nagy Magyarországot néhány év alatt emelkedni vélt mindenki és jobb jövő fejében feledve volt minden régi gond.

MAGYARORSZÁG újra-teremtésének nagy munkájában részt venni égettem a vágytól. Boldognak üdvözöltem magamat, hogy ebben a perczben bocsájtathom hajómat a sík tengerre.

S rövid néhány év elegendő volt, hogy törött árbocczal, széjjel szaggatott vitorlákkal adjam föl a küzdelmet, a reményt.

Mi volt e néhány évem egyéb, mint áltató apró sikerek után a gyermekkor minden keserveinél keservebb csalódás és kudarc? Eltévészett kísérletek sora. Erőknek meddő vesztegetése.

És végre a tudat, hogy küzdeni tovább nincs mivel, nincsen hol, nincsen miért!

Az elégedettségnek csak egy rövid éve, a tiszta boldogságnak csak egy rövid álma volt, a mi felváltotta a harczot, melyben remény remény után roskadt össze.

Midőn az atyával együtt elveszett ősi birtokba ismét bemehettünk, a gazdaság rendezésének és szervezésének munkája, a korlátolt, de egész embert igénybevevő és sikeres munkásságnak egy évét adta, és evvel a munkássággal adott benső nyugalmat. De a munka bevégezve, a szűk korlátok közt megmaradni nem tudtam, és megindult újra a harcz.

XIV.

PÁRISBÓL visszatérvén, ha nem akartam magamat csekély zúgban meghúzni, a mi lehet boldogság, de nem nekem; ha tért-utat akartam, a világban valami lenni, valamit jelenteni akartam, a mint hogy akartam és nem kevésbé, mint bármikor, életpálya után kellett nézmem. Határozatom gyors volt. Serdülésem egész ideje alatt a hírlapokban folytak a nemzet csatái. Mindaddig a napig ezen a téren kezdtek, ezen a téren folytatták országtisztelte tekintélyeink actióikat. Legalább úgy látszott. Ez a tér nyújtott módot kilépni a nemzet elé azonnal és megmutatni, mit érek! Itten szóhoz juthattam azonnal, megtámadhattam a gonoszát azonnal, küzdhettem mindenért, a mi nagy, a mi igaz, a mi szép, küzdhettem azonnal, a szóltan nézők, és a szereptelen kiáltozók fölé felemelkedhettem azonnal. És ha tollam nem volt elég jó, rajzolni költészetnek tündérvilágát, s ha kardomat hüvelybe kellett dugnom, minekelőtte forgathattam volna: kardot csinállok a tollból, és elég jó lesz, kiküzdeni nekem azt a helyet, mely megillet.

Kalandos tervemen a vidéki atyafiság csak nevetni tudott. Sokkal okosabbnak gondolták, tisztességesen, mint jó maguk valamennyien tették, szolgáltni a megyét; ha tetszik, mint mérnök; ha nem, mint közigazgatási, vagy mint bírói tisztviselő; hogy mit tudok és mit tanultam, kinek volna arra gondolja; az volna szép: ha az atyafiság nem tudna beleválasztatni valami hivatalba; aztán vezet-

hetem anyám gazdaságát, megházasodhatom és ha van eszem hozzá, lehetek még vicispán is. De hogyan akarhattam volna színpadomat a megye előtt felütni, mikor felüthettem az ország előtt; hogyan akarhattam volna vicispánnak lenni, mikor az országban voltak miniszterek; hogyan akartam volna megyéi vezetni, mikor voltak, a kik az országot vezették! És ha kaczagtak kalandos teremen, megfogom mutatni, hogy nem fognak kaczagni. Ismerősök nélkül, összekötések nélkül, csaknem pénz nélkül felmentem PESTRE, és elhatároztam, hogy minden körülmények közt a magam emberségéből fogok megélni, magamnak életet teremteni, utat törni, és hazulról nem kérek többé egy krajezárt sem.

Minő nap volt, mikor első cikkem megjelent; minő nap; nem-e bejártam minden kávéházat, kérték a lapot? Nem kávéztam-e legalább tízszer? Nem fektettem-e be tőkémnek jelentékeny részét a jeles lapnak példányába, hogy elküldjem valamennyinek, a mennyi kaczagó atyafi csak volt? És aztán jött a második cikk. És nem beszéltek-e róla az emberek? A kivel csak beszéltem, nem is beszélt másról. És nem mondta egyik képviselő, hogy a miniszter titkárt keres, és hogy a miniszter cikkemet említette, azt a cikket, mely olyan hallatlan merészséggel, olyan fitymáló gúnnyal támadta meg azokat, a kik a visszaállított alkotmány ellenében még mindig a forradalomhoz ragaszkodtak. És egy füstös kávéházban nem vezettek-e be egy írói körbe, a hol csupa geniek ültek, és kegyesen megdicsérték? És nem jött-e be éjfél után a sajtó-osztály főnöke és nem veregette-e meg vállamat? És nem voltam-e másnap alkalmazva a szerkesztőségben, olyan fizetéssel, a minőért mások évekig karmolnak észrevételül? És nem voltam-e ezentúl meggyőződve, hogy ha nem is épen mindennap, de legalább minden hónapban teszek egy-egy ilyen lépést előre? Másképp volt-e? Dehogy volt másképp! Oh, első napja első dicsőségnek, vagy annak, a mit annak tartunk, s tehát nyilván épen annyit ér! Micsoda mámor! Minő bódulat!

És aztán jött a kiábrándulás. Egyszer csak azon vettem észre magamat, hogy azt kívánják, hogy ne az én modoromban, hanem másnak a modorában, ne az én eszméimet, hanem másnak az eszméit írjam. Hát mért nem írja az a más? Vagy mért nem írja akárki? Mi közöm hozzá? És egyszer dicsérnem kellett volna, a mit dicstelennek, védelmeznem, a mit helytelennek ismertem. És lát borzongatott egész éjjel, hogy tőlem ilyen kívánni ember merészkedik. És aztán láttam, hogy a magyar hírlapok és a magyar hírlapírók nem azok többé, a kik voltak. Hogy azokat, a kik voltak, lefoglalta az államélet, és magas állásokról nézik az új hírlapírókat. És hogy az új hírlapíróknak a szavára a régiek nagyon keveset hallgatnak. És hogy az elhagyatott helyekre tolongnak olyanok, a kik nem szent küldetésnek, hanem üzletnek, vagy az újon ébredt életben élénkítő üzletekben használható fegyvernek nézik az újságírást. És hogy magánérdekeket és magánármányokat, legfeljebb pártérdekeket és pártármányokat tolmácsolnak a közvélemény tolmácsai. És beláttam, hogy ezekkel versenyezni nem tudok. És akkor jött az az év, melyet a visszanyert bírtok rendezésének szenteltem.

JÓL ESETT! a csalódások vihara után a biztos révré visszavonulni. De nem voltam még annyira hajóőrült, mint most, hogy ne ébredt volna fel újra a régi harcuzvány, s mostan alulról akartam kezdeni, biztos földet akartam talpam alatt, s a megyei életre vettem magamat.

Hívatalt nem vállaltam: nem akartam aprólékosságra vesztegetni magamat, s nem akartam magamat lekötöni. Független voltam, mert nem szorultam senkire, mert nem akartam senkitől semmit. Nem akartam semmit, mint beszélni és cselekedni meggyőződéseim szerint, és az igazságnak fegyverével törni magamnak utat előre. És mentől inkább láttam magam körül hajhászni mindenkit kegyekre, haszonra, annál inkább megvettem ezeket, és hittem szívem minden hitével, hogy annyival inkább fogok a becsületeseknek bizalma által emelkedni oda, a hol nagyobb körben, nagyobb hatalommal folytathatom harcuzomat az igazért.

Minék írjak le minden részleteiben egy DON QUIXOTTI harcuzot? Minék írjam le a harcuzolónak keserves, a nézőnek neveléses harcuzát a benső igazságnak a külső valóság ellen. Megtámadtam minden pártot, szavaztam mindenikkel, a szerint, hogy igazban levőnek láttam. Összeveszttem az egész atyafisággal. A főispán gyűlött. Nem kellett em a pártok egyikének sem. És azok, a kikért mind ezt tettem, a kiknek bizalmát véltem kivívni, a tömeg nevetett. És mivel meglátszott arcomon, ha valakit üres fejűnek gondoltam, és mivel nem tudtam becsülest hazudni, a hol mit becsülni nem láttam, és mivel aláztam vagy hizelgésre képtelen voltam, és mivel senkinek kegyét nem kerestem, mondhatom, hogy egyedül voltam, mintha csak körülöttem kihalt volna a világ, és kivénvén téged, oh anyám, nem tudtam volna senkit sem, a ki szeretne. Azt igen láttam, hogyan lehetne előre menni. De ha a nagyravagy tázongott és bennem és sajtolta szívemet mászák kínos terhével, a becsületes és büszkeséget elnémitani nem tudta soha. Oh, anyám! Miért nem tanítottál hazudni? Miért nem tanítottál a mai világnak erre az egyetlen realis tudományára?

És csillapíthatatlan vágyakkal kebelemben, láttam tehetetlenségemet. És láttam, hogy ezen a földön nincsen számomra hely. És láttam, hogyan halad előre győzelmi trombitáját fuvalva, a romlás. És láttam, hogy MAGYARORSZÁG visszaadva önmagának, nem a boldogulás, hanem a rothadás útjain halad. Hova lett a lelkes hazafiság, az önzetlen hazafiak számtalanjai hova levőnek? Azért üztük-e el az idegent, hogy magunk éhesen essünk neki a haza velőinek? Nem-e láttunk egy rendszert, mely a mediocritásoknak¹⁹³ és politikai kalandoroknak volt virágkora? Nem-e láttuk, hogy azok, a kik az ország előtt az elvek csatájának nagy harcuzátékát üzték, békésen bujkáltak össze a színpalak közt, hogy osztzkodjanak azokban az üzletekben, melyek a haza felvirágoztatásának ügye alatt, országos megvesztegetéssel találtak fel? Nem-e

láttunk roppant választó tömegeket, melyek szavaztak oda, a hol jobban fizettek? Nem-e láttunk embereket, a kik roppant összegeket költöttek a képviselő-ségért, remélvén, hogy ez által még nagyobbakat nyerhetnek? Nem-e láttunk éhes nemzeti képviselőket, mely az ország szegényedésével szemben rendszeresen húzta ki ülészekait a következő hó elsejéig, hogy még egyszer felvehesse a napidíjjakat? Nem láttuk-e éveken át csaknem a szükségszerűségnek elkerülhetetlenségével nyilvánuló tényt, hogy valahányszor új miniszter jött, a kinek az ország valamely vidékén jószága volt, az a vidék, az a jószág vasutat kapott? Nem láttuk-e, hogy a becsületet a haszonlesés, a hazafiságot rideg önzés, a kitűnőség vágyát a kitüntetés szomja, a tekintély tiszteletét a hatalom előtt való hunyázkodás váltotta fel? Oh, hogy az ijeszítő erkölcsi romlás oly hirtelen tudott meghonosodni és oly súlyosan tudta megingatni az egykor tündöklő magyar becsületet! Hogy oly gyorsan tudott elhatalmasodni egy rendszer, melynek eredménye nem lehetett egyéb, mint az, hogy az erkölcsi hit mindenütt megingott, a becsületesség eldőlt, a külső siker lett a tromf, nemesebb ambíció kihalt, ki az áldozni tudó hazafi érzés és felvergődött az anyagi javak és a szentes élvezet hajhászata.

Oh, pusztuló, sülyedő magyar fajom! Miért kellett elfeledned, hogy nem igaz az, hogy becsületesnek csak látszani kell, nem igaz, hogy a becsületesség csak az ostobák számára van kitalálva, hogy annál jobb dolga legyen néhány okosnak, nem igaz, hogy a tiszta erkölcs csak pusztá szó, hanem igenis az ország talpköve...

Ha a bömbölő tenger ellenében kellene sziklaként megállanom, — megállanék. De közepette állani a rothadásnak azzal a tudattal, hogy tovább küzdeni nincs erő, nincsen tér, és nincsen miért! ezt nem bírtam el.

Ezért, hogy évek óta futom az idegen földet és kifutnék, ha lehetne a világból, nehogy fületem érje egy önbűneiben elszüppedő ország rettentő jajkiáltása. Tudván, hogy veszte vagyok magam, nem akarok nap-nap mellett tehetetlen nézője lenni, hogyan sülyed és pusztul fajom. És nagy álmaimnak romjairól idegen földön siratom, hogy születtem.

HARMADIK KÖNYV.

DARVADY ZOLTÁN SZERELME.

I.

A BENSŐ harczoknak napja volt megint. A berendezkedés, az első ismerkedés VELENCZE mesevilágával elvont önmagamtól. De rám jött megint a roham, megint éreztem egyszer, hogy hiába vagyok a világon, gyötröttek a régi vágyak s tehetetlenségem érzete.

Késő délután volt, midőn elhagytam lakásomat. Gondolásom a nagy kanális palotasorai közt evezve megkerülte a SANTA MARIA DELLA SALUTE¹⁹⁴ fehér kupola-tömegeit és a napos ZATTARE¹⁹⁵ felé vitt. Talán azt olvasta arczomról, hogy jó lesz nekem vidulást keresni a sürgő-forgó szép világ közt, mely a hűvös napok bekövetkeztével már a délnek fekvő meleg ZATTARE-re tette át délutáni sétáit. De én a nagy hajóktól ellepett széles kanális másik oldalára a GIUDECCA szigetsoportjára parancsoltam és a MEGVÁLTÓ temploma előtt szálltam ki.

Visszariadtam a ZATTARE zajától, a csicsergő, csevegő, kaczerkódó nagy világtól, a csatangoló és szerelmeskedő matrózoktól, a kiszáradt tőke-halat nagy kalapácsokkal a járdán puhító halkereskedőktől. Menekülni akartam a kis és nagy hajók tömkelegéből. Vonzott a REDENTORE¹⁹⁶ fényes kupolájával, korinthusi oszlopaival.

A zajos, nyugtalan, kicsinyes mai világon, a gyűlölt való világán mennyire felülemelkedettnék látszik ez eszményi templom. A vízbe lenyúló festői lépcsőzet, a korinthusi colossalis oszlopsorozat, a tág kupola: mi imponáló méretek, mi hathatós arányok, minő világos egyszerűség és az egyszerűségben is mi merész és mégis biztos szerkezete a nyugodt erőnek! Itten nyugalom, itten béke van! Feltártam a nehezen forgó ajtót és beléptem.

Itten béke van. . . .

Ugyan az az egyszerűség, az a világosság, azok a hatalmas oszlopsorok bent is. Mi keresetlen hatása a sík- és kúp-fölületek hatalmas metszésein. Lépteim visszhangzottak. Egészen egyedül voltam. Itten béke van. . . .

A sekrestye előtt megálltam. Szinte féltem, hogy kijöhetne valaki és megzavarhatná békémet. Benéztem. Senki. Csak három kép. Kettő lefátyolozva. A harmadiktól, egy mellékajtónál, a függöny félrevonva.

Minő kép ez a MADONNA gyermekével!

Nem festett sem azelőtt, sem azután ebben a modorban senki sem, csak GIAN BELLIN¹⁹⁷, a velenczei iskola atyja.

Csak ilyen odaadó, szeretetteljes, nyugodt gondolat lehetett ilyen mélyen hatni a legegyszerűbbel is. A régibb festők sötét világnézetének már vége van. Nem lehetséges ez többé a viruló vidám VELENCZÉBEN. A kemény szögle-
tesség helyett puha finom idomok. A fehér világossággal és fekete árnyal fest-
tessék helyett színek mindenütt, lágy, olvadozó színek enyhítenek árnyat és vilá-
gosságot, tündöklő erővel emelkedve ki a csodabáj clair-obscureből,¹⁹⁸ mely a
rejtelmesség mélységnek és eleven fénynek varázsát egyesíti.

Viruló színgazdagsága ez annak az egészszerűen fejlődő életnek, mely a sor-
dülés sejtelmesség, titokzatos báját még nem cserélte fel a teljes kifejelettség pom-
pájával, TITIAN bődfő káprázatával, duzzadó erejével. Ép, viruló, színgazdag,
vidám élet lüktetett már VELENCZÉBEN, de gazdagságának, fényének és ha-
talmának teljére, nagyságának büszke tudatára még nem ébredt. Mégis bimbó-
jában itt van már az a nemes tündöklés, mely valamint VELENCZÉT magát,
megkülönböztette a velencei iskolát is annyira, hogy nemességben a flo-
rencziekkal,¹⁹⁹ tündöklésben a németalföldiekkel vetekedhetett és tündöklés-
ben a florenczieket múlta felül, a kik nem voltak oly gazdagok, bár talán ép
ezért eszményiebbek voltak, de nemességben sokkal inkább még felülmúlta a
németalföldieket, a kik minden dúsgazdagságuk mellett mégis mindig csak
nyárs-polgárok maradtak. Ha VELENCZÉ-ből nem maradt volna reánk sem-
mi más, csak festészete, akkor is tudnunk kellene, hogy a velenceziek igazi vi-
lágrekeskedők, de egyúttal és nem kevésbé: igazi arisztokraták is voltak. Ez az,
a mi VELENCZÉ-t és mindazt, a mi velencei, páratlaná tette a világon.

Ha TITIAN-ban egész teljűkben tündökölnék ezek a tényezők, BELLIN-nél
még inkább csak általán a szellemi irány nemessége s a gondolt háborítlan élet de-
rűje nyilatkozik, de áthatva az által a mély és megható bensőség által, melyet ha-
talom, gazdagság és gyönyörök özöne maguk mellett sokáig nem tűrhetnek meg.

Mi szelíd komolyság vegyül e képből gyermeki csendes örömmel; cselek-
vés nincs semmi egyéb, mint egyszerűen a boldog és boldogító, nyugalomtel-
jes lét; és mégis alakjai milyen elevenek! Magas szépségükben és bájukban nin-
csen semmi, de semmi beteges; minden vágytalan elégtelülést lehel; nincs itten
meghasonlás, nincs itten sovárgás semmi, de semmi sem, csupán édes, naiv
boldogság. Nem RAFAEL magas eszménye; nem csak vendégei ezek a föld-
nek, nem vágyódnak, nem emelkednek az égbe; de bennük maga a menyország
meghonosodott a földön; szépségük sem eszményi, hanem egészen földi, egyé-
ni, csaknem arcképszerű, de a nemes bensőség és ájtatosság sejtelen-rejte-
lem-teljes bűbája túlelmi őket a közönséges való világán.

Béke, béke, itten béke van!

Nézése közben, mintha e képből át akarna vonulni e béke szívembe.

Az ajtófélfához támaszkodtam s néztem hosszan elmerengve.

S a hogyan nézem s nézem, mintha félig álom, félig való volna, megzendül
mögöttem nyugodt, csendes, mély hangú ének rejtelmesség tompa zöngemmel.

Nem álom. Való, mely álomból ébreszt. Mögöttem zeng az ének. Halkkal
nyitottam meg az ajtót, melyhez támaszkodtam, oldalvást amattól, melynél a
sekretyébe beléptem volt. Kivezetett az oratoriumba, melyet a templom hajó-
jától az oltárnak széles és magas márványülete választott el. Tág félkörben,
beboltozva magas kupola által úgy, mint a templom maga, terült el a templom
csarnokától elzárt e külön imádkozó hely a csuklyás barátoknak, a kik ez egy-
házban a szolgálatot végzik. Avatag barna fából vannak idomítva s gazdagon
faragva székeik a magas támlákkal, azokból a csodás ódon faragványokból va-
lók, melyekkel megmutatta a régi egyház, hogyan tudja párosítani a fénytelen
egyszerűséget gazdag művészettel, az asceta szigorot imponáló pompával.

E széksorokban, maguk előtt százados öröklött könyveikkel, állt nyugodtan a
szigorú barátok egy csoportja, hátravetett csuklyával, egyszerű kötéllel derekon
kötött barna csuhában, hatalmas alakok, melyeken meglátszott, hogy a csuklyás
barát OLASZORSZÁG-ban csaknem változatlanul az még ma is, a kinek leírta
világhírű regényében MANZONI: alázatos a koldus előtt is, tisztelettel fogadva
a nagy nobili²⁰⁰ által is, és tiszteletet parancsoló alázatosságban biztos és otho-
nos mindenütt, düledező kolduslakban s büszke palotában egyaránt.

Rengeteg szakálú vénnek, ifjú férfiak, de ép erőben mind, és a lemondás nyu-
galmával, az odaadás komolyságával arcujátokban valamennyien, tompa
zöngemmel énekeltek a sestát,²⁰¹ mely az oltáron túl visszahangzott a temp-
lom üres csarnokaiban.

Homályosodott. Háborgó vágy fogta el dobogó szívemet. Mit nyertem ben-
ned világ az eljárt szót hiten, mely ha meg volna, történjék veled és lakóiddal
akármí, mit törödném veletek? Szívemnek része lehetne e magasztos csendes
egyháznak, e lemondó csendes férfiszívek békéjében!

Nyitott szemmel, látás nélkül tántorogtam ki, nem akaratom tudata, csak
lépteim gépies ösztöne vezetett gondolómba.

Mi ez? Való álom, látomány?

Nyíleseben síklik el mellettem egy gondola, végső hegyén kifeszített ka-
rokkal, egész testével hatalmasan az evezőnek neki-neki dőlve dolgozik a bár-
kás, már is eltűnt az óriás indiai hajó mögött, melyről oly bután tekintenek le a
ronda chinai matrózok — de a gondolatban az én MADONNÁM ült, szakasz-
tott az az arc, szakasztott abban a félvilágításban, csak hogy a fájdalomnak me-
rengésével színtelenebb ábrázatán.

II.

NEM IGEN lehet szó napirendről annál, a ki elmettsze minden kötelékét, min-
den kötelék nélkül szabadon, belvilágának s a múltnak s ezekben is csak tünd-
désének él. Mégis napirendemhez tartozott esti hat óránként CONTE RANZO

látogatása. A nélkül, hogy ismerkedésekre becsajtkoztam volna, meg tudtam találni a legjobb embert a legjobb czélra. A conte,²⁰² mint az olasz conték legnagyobb része, korlátolt viszonyok között, és jórészt kis hivatala után élt, melyet a MARCIANA könyvtáránál²⁰³ viselt. E könyvtárban, a hol Európa több százados történetének szálai őriztetnek, találkoztunk és barátokunk meg lassanként. Ohajítottam valakit, a kivel olvashattam, a kivel magyaráztathattam magamnak a régi olasz remekírókat. Maga ajánkozott erre, mivel, a mint mondá, én és a foglalkozás is tetszettünk neki, de, a mint olasz előzékenység-gel és naivitással folytatta, örülhet is, ha ilyen kellemes módon javíthat helyzetén, mert daczára a nevét viselő palotáknak és a családja által jobb időkben gazdagon felszerelt kápolnáknak, alig maradt reá abból a múltból, melyben ősei velencei dogék voltak, egyéb, mint a tradíciók. Kellemes modora, roppant olvasottsága, ama tradícióknak köszönhető tájékozottsága minden új s régi velencei dologban, számomra valóságos kincsetté tették.

Az órák vége volt. BEPPO az ebédet jelentette.

»Ebédje után még találkozunk. Akármennyire kerülje is a társaságot, ma, a mikor senki sem kerülje egymást, hanem összejön mindenki, a kinek csak mutatható ruhája van, Önnek sem szabad visszavonulni.«

»A cavalchinába?«²⁰⁴ feleltem. »Azt hiszi, hogy DANTE nekem hangulatot csinált álarczos bálba menni?« És ha csupán »mindenki« volna ott, talán mennék. »Mindenki« nem igényli, hogy megismerkedjem vele, ha neki velem ismerkedni tetszik. De vannak, a kik igényelhetik, ha az ember közibük megy. És ott lesz mindenekelőtt egész fényében a nagy világ. Az idegenek közt ismerősöket találhatok, az idevalókkal megismerkedhetem. Tudja, hogy beteg, ideges vagyok s betegsémem, hogy egyedül akarok élni. Tudja, hogy a társaság olyan, hogy az embernek vagy teljesen visszavonulónak, vagy egészen odaadónak, vagy udvariatiannak kell lenni. És az önk velencei társasága olyan előzékeny, olyan szeretetreméltó. Nem fogom kísértetni az isteneket. És inkább tartsanak ember-gyűlölnök, mint udvariatiannak és önzőnek, a ki felkeresi a társaságot, ha kedve tartja, de ridegen elzárkózik előle és visszautasítja előzékenységeit, ha terhére vannak.«

»Engedelmet kérek, de ez már igazán beteges idegesség. Nyilvános álarczos bálba elmegy az ember a nélkül, hogy bármire is köteleznék magát. Igaz, VELENCE nem oly nagy város és sokkal inkább foglalkozik saját magával, semhogy fel ne tűnjék egy idegen fiatal úr, a ki a nagy csanás egyik palotájában úgy él, mint valami zárándok; meglehet, hogy külföldi ismerőse megszólítja, de az megtörtént már az utcán is, minden veszélyes következmények nélkül. Arról pedig biztosítom, a velencei társaság akármennyire előzékeny, vagy éppen mivel előzékeny, tartózkodását tisztelni fogja minden velenceit. Ha visszavonulását nem ismernék, maguk is közelednének. Mivel ismerik, várni fognak az Ön közeledésére. A velencei társaság aristocrata társaság. Pletyka, de discret. Ön engem talán indiscretnek tart, hogy ennyire sarkalom és okta-

tom? Nemde? Engedje meg, én cicerónéja vagyok, és mint cicerone ragaszkodom ahoz, hogy a CAVALCHINÁT meg kell nézni. Modern külszín, de egy darab régi VELENCE. Látja már a neve is...«

»Igaz, mindég kideríteni akartam, mi e név?«

»Régén lóhátan rendezték a nagy álarczos meneteket. Ha a ló a vizes, gondolás VELENCEBEN ma is oly ritkaság, hogy ha valahol megjelenik, — jobbadán csak búvészek és csepeüvök társaságában, — az utcai gyerekek ujjongva kiáltják: »un cavallo, un cavallo!« régente is elég feltűnő volt. Így neveztek utána Cavalchinának a nagy álarczos mulatságokat. És ha a FENICE-ben²⁰⁵ ma este nem is fog lovat látni, ebből is láthatja, hogy ma este a bálteremmé változtatott színházba vezetnem egyenesen kötelességemhez tartozik, ha már egyszer vállalkoztam Önt a régi VELENCEVEL megismertetni!«

»Nos, ennyi oknak ellenállni oktalanság, ennyi szeretetreméltóságot visszautasítani barbárság volna. CONTE, ebédelj velem és azután Önnek felelőssége, védelmére és vezetésére bízom magamat.«

Háztartásom igen egyszerű volt. Olcsón jutottam egy lakrészhez egy üresen álló palotában, melyet a tulajdonos az időnyre már nem remélt kiadhatni. Magam csak egy nappali termet, egy alig kisebb hálószobát — ki nem állhatom a szűk hálószobát, de a walzer-tourra²⁰⁶ csaknem alkalmas velencei ágyak nem is valók ilyenbe, — és kisebb dolgozó szobát használtam. Azt találok, hogy kisebb dolgozó szobában jobban szedi össze az ember az esztét. BEPPO a gondolás volt, ha kimentem; a komornyik, ha otthon voltam. Olaszosan ellátta mind a két méltóságát és velencei gondolás öltözetében, színeimmel jobb karján épen olyan regényesen nézett ki és épen olyan nagyokat tudott kiáltani, mint amilyen saloniás és nesztelen tudott lenni, ha a hosszú bugyogót és széles gal-lérú ingét felváltotta a rövid nadrággal és feszes frakkal. A legjobb evezősök egyike volt, és soha MAGYARORSZÁGON nem voltam olyan jól szolgálva, mint a hogyan ő komornyikoskodott öltözködésemnél, reggelimnél, ebédemnél. Ha a szolgálat az ebédnek egyik fele, a másik felét ellátta éj oly jól szakácsom, noha csak nehezen barátokhoz meg az eszmével, hogy a rizottot lágyabb-ra főzze, mint a hogyan ő szerette és csak sóhajtozva állott reá, hogy a neki gyönyörűen gyöngéd, de barbár izlésemnek éretlen borjuházt a menüből egyszerű-mindenkorra törölje, és az ürű és a sok tengeri hal, usztriga, rák és pók fő-lött határozottan a durva marhasültnék adjon elsőbbséget.

Kiürítettük az utolsó pohár cyprust — GIACOMUZZI-tól volt és nem volt rozsz — és azután vendégem indítványára kávézni FLORIAN²⁰⁷ felé tartottunk. Úgy is alig múlt nyolcz, tíz előtt kár lett volna a cavalchinába menni, de különben is nézni kellett előjátékát a MÁRK-téren.

ELÉG VOLT az előcsarnokból és az előjátékból. Mert a MÁRK-tér csakugyan a FENICE-nek volt ezuttal előcsarnoka, a márványkoczkán nyüzsgő tömeg a CAVALCHINÁNAK előjátéka. Ezer és ezer villogó lángkoszorúnak és a középkandelaberek fényződnének tündöklésében úszott a tér, csak a körvonalak élessége, a színezet aranyemelegsége mutatta, hogy mesterségesen van napallá varázsoltva az éj. A térnek fényétől velünk szemben a sok redőnytől zöldelő régi procuratiák²⁰⁸ kivilágított szobái homályosoknak látszottak, sajátos fényben tűntek át a MÁRK-templom ezredéves boltajtásainak homályából a szélesen elterjedő bizantin mozaikok sápadt aranya s tündöklő színei, a bazilikával szemben, tőlünk balra zárva be az óriás négyszöget, mint szellempalota fehérlett NAPOLEON márvány-épülete. Csak a campanile emelkedett túl a fénykörön, messze túl a bazilika kupoláin, magasra fel az éji homályba, giganticus árnyat vetve a dogék palotájára. Mint hangyaboly rajzott váll-váll mellett a tarka közönség az arcadok alatt s kűnn a nagy téren, első látszatra szabálytalan szürvarban, mint a bolygnak népe, de figyelmes nézés után egymást ugyan sokszorosan keresztező, de szabályos áramlatokban. Az álarczos alakok adtak irányt rendszeren ez áramlatoknak, és ez álarczosok rikácsolásával, egy-egy lelkesült női masknak emphaticus²⁰⁹ declamatiojával,²¹⁰ a tömeg hahotájával, a halkán beszélők és suttogók ezreinek zúgásával nehezen küzködött a katonai zenekar harsonája s csak ha az olasz mesterek érzelmes zenéjének valamely kiválóan kedvelt, valamely különösen derűs dallamát hangoztatá, ragadta magával győzelmesen a zajt, támogatva a vele együtt éneklők által. Elhagytuk apró kávés asztalunkat s alacsony faszékeinket, el a vékony faszálakra tűzött czukros gyümölcsöt, melyet nyakunkba kötött az áruját hangosan hirdető utczai czukrász, és feltűzve a virágúrs leány bokréttjét, igyekeztünk belé jutni a FENICE felé iparkodó áramlatok egyikebe és sodorra szűk utcáiról szédebb utcára és sodorra fel a lépcsőn és keresztül az előcsarnokon, benn voltunk a színházban, melyben a színpad folytatása borította el a földszint padosorait. Az egész egy óriás terem, úgy hogy csak mellvéd magasára nyúlt a páholyok első sora, melyen aztán emelkedett pirosban és aranyban páholyosor páholyosoron, fel egész a csillárig.

Mennyire más látomány! Minő előkelőségek lelke és mégis az előbbinél nem kevesebb derű.

Nem kevésbé élénk, de discretebb a mulatók csevegése, csöndesebb, de édeesebb a zene, derűlt és előkelő a tág terem minden aránya és gyöngéd színézésében is élénk díszítménye, de derültebbek és előkelőbbek a páholyosok női arcjai, azok a meleg és nemes olasz arczok, kiemelve olyan ékszernek által, melyek csak VELENCE régi családjaiban találhatók. A byzanci császárok ékszerei ezek, melyek viselői mellett a külföldi hölgyek, mutatós és drága, de mű-

vészí becsben szegény és ősi zamatban még szegényebb párisi ékszerekkel komornaknak látszanak. Csak egy-egy magyar úrnő — és van itt mindig, nemessebben és szépségen kiváló, nem egy, — családí ékszereivel a régi magyar ötvös művészetnek, a byzanti és a velencei művészet e gyermekének remekeivel, versenyezhet velük.

Nem csoda, ha ez arczok nézésében elvesztettem ciceronémat. Messze körül tekintve utána, egyszerre mint varázs által volt lebilincselve szemem. Ott van abban az alsó sarokpáholyban, ott van megint az én madonna-arczom. És még sem az. Az arcz az. De nem MADONNA-arcz többé, és a bánatosság ama kifejezése sem ül rajta többé. Mintha az egyszerű, de mégis ünnepest csipkés-fodros könnyű lilaruhával, és kevés, de nem közönséges ékszerével bágyadtan fénylő barna hajában, egészen más lelkületet is öltött volna, az ünnep derűjével szemben félig odaadót, félig tartózkodót. És ha arca egészen a megkapó régi lett volna, tán nem érdekelhet vala jobban, mint így, mikor kerestem a régít az újban. Két úr állott páholya előtt, s azokkal látszék beszélni, vagy inkább beszédüket hallgatni, mert maga csak ritkán szólt, de mindannyiszor az arczkifejezés annyi, néha tán csak alig árnyalt, de mindannyiszor szavaknál is jobban beszélő változataival, hogy önként vagy rendkívüli impressionabilitásra, vagy a kedélynek és lelkületnek kifogyhatlan gazdagságára kellett gondolni. Vonásaiban, eltekintve attól a mi bennük a nőies volt, — és kiválóan volt nőies idomainak lágyágában, színeinek gyöngéd harmóniájában, alvó tűzében, rejtett hevében, — olyan arcz volt, a minő világi és egyházi nagy szónokok és színművészek, általában olyanoknak egyik legbecesebb tulajdona, a kik hivatva vannak elragadni és hódítani arczukkal is. Nem a remek szobor remek vonásai ezek. Nem élesen metszettek, nem is a legkisebb részletig finomon kidolgozottak, és nem valamely domináló kifejezés. Az ilyen arcz bámulatra ragadhat első látásra, de mindig csak mint szobrot bámulhatjuk. Meghatni, küzdölni attól tova ragadni, lebilincselni és hódítani nem fog soha, mert hideg szépsége hidegen hagy. Az ilyen arczon nem játszhatnak a kedélynek érzelmei, a lelkületnek szenvedélyei. Határozottan kidolgozott vonásai, domináló kifejezése nem engedi meg a hangulatok változatos nyilvánulását. Rosz arcz színésznek, szónoknak. Volna lelke tűz, arczán meg fagy. E nőnek arczát vonásról vonásra leírni lehetetlen volna. De szembeütünk gyöngéd harmóniája mellett az idomok lágy-ságát nemesítő bizonyos erély, sőt erő, mely különösen a halvány homlok hullámos határvonalain és emelkedésén, az állnak kikerekített körvonaláiban nyilvánul, de különösen a különben közönségesnek látszó orr szárnyainak egy-egy önkénytelen megrezzensében a féktelen szenvedély sejtetéseig emelkedik. Az arcznak kimondhatlan bája főképp az édes, puha és színmegajkákban van, de van ez ajkakban a szenvedés valami vonása, mely a mosolyban sem tud végképen felolvadni. Az arcz nyugodt, nyugalmát emeli, hogy a szem félig leereszkedik és hosszú fekete pílák fátyolozzák el azt is, a mi zománczából látható, úgy hogy színei nem, csak olvadó fénye jetszik át. De emeli nyugalmát a bar-

nába játszó sápadt szín, melyet a pírnak csak az a bőr alatti lehelete élénkít, mely jön és megy, mint az esti felhőn áttörő napugár és elváhatlan a finom idegektől és nagymérvű impressionabilitástól. Hibát keresve sem lehet találni az egész fejen, még ott is, a hol a szabatos szépség annyiszor szenved hajótörést, a fülnél is puha-finom és kifogástalan az apró idomok mindenike. Fehér-sége itten szinte feketévé változtatja a sötét-barna haját.

Hogy ez arc kifejezése milyen könnyű átmenetekben változik, szembetűnt a harmas társalgásból is. Az urak egyikével szemben bizonyos önkéntes tisztelgetnek, szerénységnek jellemét viselte ez arc, a másikkal szemben bizalmasabb, de önértesebb, sőt az ajknak egy-egy mozdulata mintha kicsinyítő lett volna. De ahogy az aeol-hárfa játszik a szellő, úgy játszottak e vonásokban csínálattal könnyűséggel, inkább csak sejtlemesen, a változatok. Ép oly kevés-sé volt a két úr megjelenésében éles a különbség. Sőt felületes szemlélő egyaránt a magasabb körök egyensorsú tagjának nézhette volna őket, ha ugyan nem helyezze magasabbra épen azt, a kit egyáltalán nem látszott magasabbra helyezni a nő. Hátravetett válláiban, emelt fejhordozásában volt valami parancsoló, a nélkül, hogy a gyakorlott világember fesztelenségén túlment volna. Előre vetett jobb lába és minden mozdulata oly emberre mutatott, a ki mindig ügyel arra, hogy impressiót tegyen. Ez a hatásos dolgozás meglátszék öltözetén is; kifogástalan és utolsó divat volt, mint társáé, de minden részlet azt kiáltozta rajta, hogy utolsó divat és kifogástalan; sőt több: mert a művészi szabás egy-egy fogása mintegy dicsekedni látszék, hogy az erőteljes és ruganyos alakban neki is van része. Mindez és minden részletnek udonatúj volta, a selyemkalapnak tükörfénye, talán épen mivel demonstrálni akarta, nem hagyta az igazi előkelőség benyomását meggyökeresedni, noha ép úgy nem volt az egészen semmi fizetel, mint a hogy nem volt semmi elhanyagolt. Az úrnak megjelenése kora iránt is hasonló kételyeket támaszthatott. Lehetett harmincz, lehetett ötven. Kon-tette-e, avagy csak erős szenvedély és erős élet kissé elviseltté e napbarnította arcot? Van-e művészet e sűrű, de gonddal simított bajusznak, e simára kefélt hajnak holló feketéjében? Vajjon tud-e e szem mindig, tud-e sokáig ily hatásosan tekinteni?

A másik úr bizonyosan elérte az ötvenet, noha fogatkozó bodor haja és kiszélesülő arányai mellett sem nélkülözötte azt a bizonyos ifjú ruganyosságot, mely a mindent nivelláló²¹ nagyvilágban ép úgy sajátja az élemedetesebb uraknak, mint sajátja az ifjaknak a korosság bizonyos lehlátsága, sőt farsádsága. Öltö-zete, — noha ugyanaz a szabás — ép úgy magán hordta a londoni, mint a má-sik a párisi jellemet. Bizonyára kevésbé mutatós, de nyugodtabb, puhább, simulékonyabb és mindennek fölött fesztelenebb volt. A milyen hasonlónak látszik a két öltözet, azt a benyomást teszi, hogy az egyik jól öltözködik, mert így van szokva, mert erre ösztönzi szándéktalanul is az önmaga és a társaság iránti tisztelet, és mert végre nem is juthat abba a helyzetbe, hogy valami ruha-részlete más, mint kitűnő állapotban legyen; a másik jól öltözködik, mert *evvel*

is vagy manifestálni, vagy tartani akarja társadalmi igényeit. Amannál csak öltözködés, ennél munka és gond is az öltözködés. Általán azt lehet mondani, hogy a kettő jól tünteti fel, az egyik a tüntetesszerű előkelőséget, mely bizonyos dolgok elcsajátításából és szembetűntetéséből, a másik azt a valódi előkelőséget, mely ellenkezőleg bizonyos dolgok önkéntelen, ösztönszerű elkerüléséből áll, és örökre áthághatlan határvonalat fog képezni az igazi előkelő és a »poseur²²« közt.

Tovább haladtam, még inkább vágyva feltalálni barátomat, a ki talán felvilágosíthat: ki ez a nő? De alig haladtam el még egy utolsó tekintettel a páholy alatt, midőn hirtelen megállítanak magyar szavak, rég nem hallott, de ismerte-sen csengő hangtól: »Ohó, hadnagy uram! Csakugyan ön az, a ki tábornoka mellett úgy megy el, mintha soha nem is lettünk volna bajtársak?«

És a mint visszafordulva szemtől szemben állottam vele, hangját hallottam, és az egykori ábrándokra csaknem piritóan emlékeztető hadnagy és tábornok szavakat: nem csak ama páholy egyik udvarlóját, hanem benne párisi tábornok-at is azonnal felismertem, noha PÁRIS-ban sűrű bajusza mellett hosszú szakált és harcziásan rövidre nyírt haját is viselt, és lefolyt évek alatt ép oly kevésbé emlékeztem szívesen reá, mint nem az egész neveléségen végződött ügyre.

»Mindjárt feltűnt nekem, — mert a jó katona mindent észre vesz, — hogy olyan kitarótan nézett bennünket. De csak mikor mellettem elhaladt, ismertem rá. De hogy is gondolhattam volna, hogy itt találjam. Bizonyosan csak a napok-ban jött. Még nem láttam eddig és most is úgy látszik, el akart menni a nélkül, hogy megszólítsam.«

Nem bántam, ha azt hiszi, hogy azért néztem, mert ráismertem, és avval mentettem magamat elég természetesen, hogy az idegen hölgy tartóztatott a közeledéstől.

»Idegen hölgy? Signora MIRA Önnek idegen? A napnak hőse Önnek ide-gen? A hazai csillag, a magyar művésznő Önnek idegen? Oh, ha csakugyan ide-gen, meg fog vele ismerkedni még ma, vele is, és művészetével is. Épen most ígérte meg a herezegnek, hogy énekelni fog nála. Ott lesz, úgy-e? Hogyne. Ott lesz mindenki, a ki valaki. De hát Pesten nem ismerték Önök? Persze, nem ke-resztnevének olaszra kombinált betűi alatt, hanem mint. . . . IRMÁT? Nézze csak jól.«

IRMA, a kis IRMA, a ki a karban énekel, a kit foszlott ruhájával kinevetett a többi leány, mivel mindenképen énekeivel, és nem szép arczával akart vala-mire menni? És a ki addig nem ment semmire sem, míg nem kapott egyszerre pártfogót, bársony ruhát, és szerepet. Csakugyan, a mint most nevét hallám, megint az a régi gyermekarc. Élttem Pesten úgy is, hogy nehéz lett volna nem ismernem, ha bár életemben alig is beszéltem vele egy pár szót. Voltunk néhányan, a kik közöriületlen gyémántnak tartottuk. A pártfogója később vál-tokat csinált. Most bimbsai²³ TÖRÖKORSZÁG-ban, ahova a közjó iránti ma-

gasabb tekintetekből át hagyták szökni. Akkor a köszörületlen gyémánt, mint annyi más, megint eltűnt a sok kavics közt. Senki sem tudta, mi történt vele.

»Mi? Látja, hogy nyilván talált külön pártfogót, a ki jobban gondoskodott róla. Nevét ismerik OLASZORSZÁG-ban és maholnap ünnepelni fogják PESTEN.«

»Tehát ezért ért. Irigylem mert én nem értem ezért semmi felét. Bámulom, hogy valamire vitte, mert én nem vittem semmire. De van valami arczában, a mi szálnalmat követel, és még inkább szánám, ha nem volna. Büszke lehet ez a nő, hogy győzelmében nem tudja elfelejteni, hogy caudinumi igán²¹⁴ ment át a győzelemhez.«

»Fiatal barátom, ön még mindig a régi idealista. Az ilyen dolgokról a siker után senki sem beszél. A rómaiak sem verték volna meg HANNIBÁLT, ha nem mennek át a caudinumi igán, és ha vezérük nem FABIUS CUNCTATOR.²¹⁵ Ennyi rajtam maradt deák-koromból. És mindig jó hasznát vettem.«

»Tehát ezt ajánlja annak, a ki valamire menni akar?«

»Ajánlom, hogy ne vegye a világot olyannak, a minőnek előbb képzele, utóbb kívánja, hanem vegye olyannak, a minő. Minek csináljunk mi ketten egymás közt phrasisokat. Sajnálom, ha Ön, a mint mondja, csakugyan nem vinné semmire sem, és mondhatom Önnek, hogy én evvel a két római principiummal — a caudinumi igával, ha épen kell, és a cunctatoroskodással, ha hasznos, vittem valamire.«

»És avval a keresztény principiummal, hogy a szentnek a keze is maga felé hajlik?«

»Igen,« mondá futó zavarral a vitéz tábornok, »csakugyan, ha tetszik, evvel a keresztény principiummal is. Megint látom, hogy jó felfogása van,« folytatá kedélyességre törekvő hangon. »Látja, én vittem valamire. Három nagy nemzetnek tábornoki egyenruháját viselhetem. A Szent-Lázár és Mórítz-ról, és a becslétrendről nem is beszélek. A tuillériákban²¹⁶ mindig grata persona²¹⁷ voltam. NAPOLEON dolgozó szobájában szivaroztam. CAVOUR-ral,²¹⁸ szegény CAVOUR barátommal éjféli után sétáltam TURIN legrosszabb utcáiban. Tudja, CAVOUR-nak olyan paradox izlése volt nők dolgában. Azt mondta, ha az ember egészen lemond a nőkről, elveszíti az elant²¹⁹ és a tetterőt, és ha lebilincselni tud nővel bocsájtózik viszonyba, elfecsérli az idejét, vagy épen női befolyás alá kerül. Akár PÁRIS-ban, akár PESTEN, akár OLASZORSZÁG-ban legyen, mindenütt előzenyék irántam, mindenütt van befolyásom, mert mindenütt azt hiszik, hogy van szavam a másik két országban. A nélkül, hogy valami vagyonom volna, részt veszek a legnagyobb üzletekben, és ma lehetne vagyonom, ha fukarkodni akartam volna. Azt hiszi, ha csupán a haza hálájára vagy a sült galambra vártam volna, mentem volna ennyire?«

»Tábornok úr, azt hiszem, hogy soha sem fogok valamire menni.« — volt annyi őszinteség után kissé udvariatlan válaszom.

»Ön nagyon komolyan veszi a világot. Még a CAVALCHINA-ban is olyan

arczal jár, mintha a világ javításával volna megbízva. Egyelőre élvezze világát és könnyítse véréit. Később majd könnyűnek fogja találni, a mit most nehéznek tart. Farsangoljunk! VELENCZÉ-ben lehet farsangolni.«

»Nem járok a világba.«

»Képzélhettem volna. Már magában elég ok arra, hogy ne vihesse semmire sem, ha csak nem poéta vagy tudós. Én majd bevezetem. Előtte OLASZORSZÁG-ban minden ajtó nyitva áll. Ma elmegyünk a herceghez és megújítjuk régi ismeretségünket a signorával. Épen jól jön a herceg. Principe!«

Alig volt időm még egyszer ismételn, hogy nem járok a világba. A tábornok volt az utolsó ember, a ki által ismerkedni akarhattam. Hiába. A páholy előtt maradt úr felénk közeledett és a tábornok megszólítására megállott.

»Egy honfitársamat és egykori fegyvertársamat mutatom be fiatal barátomban. Remélem, VELENCZÉ-ben nem fogják azért rosszabbul fogadni, mivel neve fel van jegyezve azok közt, a kik hajdanában VELENCZE ellen ütköztek.«

»A régi ellenfelek régen barátokká váltak s VELENCZÉ-ben rég óta jól fogadnak minden magyart. Eddig is sajnáltuk, — folytatá udvariasan a herceg, — hogy csak a régi VELENCZE iránt látszott érdeklődni. Nagyon fogok örövendeni, ha ma este nálam akarja kezdeni ismerkedését az új VELENCZÉ-vel. Mint barátokkal fog találkozni azokkal a régi nevekkel, melyekkel a magyarok egykor csatákban találkoztak.«

Igen sokféle fokozatai vannak az előkelőségnek. Van egy fokozat, a melyen az illetők nem érzik magukat egészen biztosnak a kétségbevonással, vagy a tekintetbe nem vétellel szemben, és épen ezért ünnepi grandezzaival,²²⁰ vagy rideg kimértséggel igyekeznek magukat körülvenni. Van egy magasabb és műveltebb fokozat, mely a bizalmatlanságot távol tartani, de egyúttal a tartózkodásért kiengesztelni iparkodik választékos, formatejes udvariasság által. De az előkelőség legmagasabb fokán ilyenekre sem tapasztalatok, sem ösztönök nem igen vezetnek az illetőket. Az udvariasság sem bástya többé, hanem természet. A tartózkodás ha más sorsuk iránt nyilvánul, inkább egy neme a szokatlan előtti zavarnak, melyet kölcsönös érintkezésben gyakrabban érez a magasabban, mint az alacsonyabban álló, a ki annyival inkább szokhatta meg az érintkezést nálánál magasabban állókkal, minél alantabb áll maga. Ettől eltekintve valamely felmelegítő kedélyes szívéllyesség ezen fokozatnak szokott hangja mindenkivel szemben, emelve jötekonny hatásában nemes modor és nem ritkán szívjóóság által, mely nagyon különbözik a népszerűség hajhászásának vigyorgó nyájasságától. Ha nem lett volna magában is nehéz nyilvános vigalmon az emberkerülő adni, és visszautasítani meghívást házi vigalomra, nehézzé tette volna a herceg modora. De végre is, a ki merre hajlik, arra dől. Miért mentem a CAVALCHINÁBA. Aki az első concessiót²²¹ meg nem tudja tagadni, nehezen kerül el a másodikat. És utójára is, néha sorsunk által kell magunkat vitétnünk.

MINTÉGY kézzől-kézre adva futottam át az ismerkedések egész során. A herceg, a mint címe is mutatja, voltaképp nem tartozott a velencei régi családokhoz. Ezek nem használtak címeket. A dogék hercegi süvegére mindenik jogot tartott, többnyire többször is bírták, de talán éppen ezért tartózkodtak egyéb címektől. A »conte« címet, mely egyes kényurak, püspökök és városok által is adományozva, OLASZORSZÁGBAN közönségesebb mint NÉMETORSZÁGBAN a »Freiherr«, és ennél is jelentéktelenebb, nem kereshették; és ha egy-egy családra mégis ráragadt, az inkább a család hanyatlásának és annak volt jele, hogy a souverainitásában részes velencei nobilek a viszonyok idegen új szolgálatába vitték. A MOCENIGOK, az ALBRIZZIK is csak akkor lettek birodalmi grófok, mikor az ausztriai uralom itt is, mint régebben ERDÉLY-ben, címek által igyekezett hizelegni a régi fejedelmi családoknak. A hercegi cím csak a dogé illethette meg. De ha a herceg nem is volt azok közül való, a kik legalább saját lagúnáikon minden előzékenység és vendégszeretet mellett is szívük bensejében csak másodrendűnek tudják tekinteni a nem velencei nemességet, mégis oly kiváló és kétségbe nem vont társadalmi állást foglalt el, mely alig engedett a régi fényt megörözt ALBRIZZIAK és PAPADOPOLIAK állásának. Nemzetiségére olasz, családja a német-római szent-birodalom déli területein virágzott, de összeköttetéseiben mindig az éjszaki OLASZORSZÁG, és különösen VELENCE felé vonzódott. Így roppant vagyona és az új olasz királyságban természetes osztályrészeül jutott kiváló állása által támogatva, könnyű volt maga körül egyesítenie a velencei vérsaság virágát, ha a CAMPAGNA-ból, vagy a római parlamenti életből VELENCE-bé jött megnyitandó a család által századokon át bírt palotát. A nemes kora-renaissanceban emelkedő palota előtt most is fekete tömbökben himbálóztak a gondolák, a családi színekben díszlő kikötő oszlopoktól jobbra-balra messze elnyúlva. Az ezernyi gyertyák fényét visszaverő márványtermek, díszítve brocátok, virágok és régi mesterek művei által, magukban foglalták ama társaság javát, mely még egy órával azelőtt a FENICE-ben mulatott. A kecces festéssel ékített ajtók messze kitarva is szűkeknek tetszettek a mozgékony vendégség közlekedésére. De valószínű áradat indult meg a zeneterembe vezető ajtó felé, midőn onnan egészen váratlanul átszattogott egy csengő női hangnak leírhatatlanul derült éneke. Egy fülkéből, a hova a tömeg hullámozása vetett, hallgattam IRMÁT, a kit eddig nem vettem észre a vendégek sokaságában, nem talán azért sem, mert lila ruháját habos fehér selyemmel cserélte fel. Csak népdal volt, a mit énekelt, de nápolyi népdal, nápolyi forrás, érzékiség, féktelenség által teremtvé. Nem változtatott sokat a természetszülte dallamon. Nem is kápráztató ékítőnyenyek, ragyogó fogások által igyekezett az ilyenekhez szoktatott hallgatóira hatni. De talán éppen mivel nem bámulatra dolgozott, tudott elragadni. Felvillanyozó kéj

hatotta át az egész termet. Nem a mai bámult színpadi énekesnők modora volt ez. Nem csak azt adta, nem volt azok közül való, a kik csak azt adják vissza, minden nehézségen virtuóz könnyűséggel és vakító technikával átsurrannva, a mi a szerzeményben benne van, a mit a mestertől kapnak, de a kik mesterkéletlen dallamok által hatni alig tudnának; talán szegényebb volt vakító fogásokban, de adott a magából, és lávának látszott lenni, a mi benne volt, ha a szenvedély bódulatáig emelkedett tengernyi kéjben. Ha bágyadozó odaadást lehettek elhaló hangjai, éledve s féktelenedve ismét s ismét a mámor önkívületéig.

Ereimben csergedezni éreztem a vének forró hevét, és megbűvölve csüngtek szemeim a zengő zongora mellett fehérítő magas alakon. Minő alak, menyire más megint! Egy daemon, mely a kéj mámorát hozza a siralom gyermekeinek, új hitvallást, új megváltást abban a mámorban, melyben elmerül bánat, keserv, szenvedés. Ez az alak, ruganyosan kidömborodva a bágyadt fényű fehérben, úgy, a hogy csak oly termet domborodhatik, melynek nincs szüksége arra, hogy fűzővel hazudja a hajlásnak tökélyét, párosítsa a lágyassággal a szilárdságot, — s ez az arc, mostan pezsgő szilajságban megéllve, ittastól tekintettel lobogva, ugyanazt hirdeti, mit e dal: csak a ki sötét vérével gondok kínjában önönmagát gyötöri, nem látja azt, hogy paradicsomot lehetni most is e földön, menyey örömet az emberi életben! És villog a gúnyos tekintet, felsikít a szánó gúnykacaj az élehetetlen fölött, a kiknek nincsen szemük látni, hogy milyen szép a világ, a kik keresik, a mi nincs, a kik nem látják, a mi van!

Nekem szól a kacaj, rajtam akad meg a gúnyos tekintet. . .

Mi az, a mi engem mindig s mindig bús magányomba visszalököt?

Miért függesztettem szemeimet mindig a messze ködbe, miért fordultam el attól, a mi kezem ügyébe esett?

Ha meddő keseregésben fáradva, ha csalódásban keseredve, ha önvádtól furdalva, álmaim világának kínjaitól szabadulni akartam, ha hasonló akartam lenni azokhoz, a kiket magam körül láttam, ha derült körben kerestem nyugodt derűt, vagy ha tomboló orgiába vetemedtem keresni feledést, a mámor mákonyát, vagy akár a kimerültség nyugalalmát: mi az, a mi az üresség, a sivárság, vagy az undor és önmegvetés ostromával riasztott fel, kergetett el mindannyiszor vissza, vissza, ki abból a körből, melyben idegennek éreztem magamat, melyben fárasztott a derű és undorított a mámor? — vissza magányom ábránd-népe-sülte világába?

A hit volt, a remény volt. Igen. Hittem valamikor hogy jobbra vagyok születve. Hittem, hogy van bennem erő tette, hogy emelkedhetem felül a mindennapin, hittem, hogy mutathatok utat, harcolhatok nagyért, és győzve vagy bukva, fűzhetek homlokomra babért, hagyhatok magam után nyomot, emléket, ezélt, utánam jövő jobbaknak küzdelmére méltót.

Van-e még mit hinni, remélni? Ébredve erőtlenségem leverő tudatára, nem-e az örültek háza felé tartok, ha feledni nem tudom azt, a mi való nem lehet soha? Hiú te! Van-e más utad, mint vagy ki az életből, melyben helyedre találni

nem tudsz, vagy visszaszülni a tömegbe, tenni azt és úgy, a mit körülötted mindenki tesz, — ha erő nincsen benned különbnek lenni náluknál. Vagy légy senki, vagy légy semmi, ha nem tudsz lenni valaki. Ha álmaid nem voltak pusztán agyáremek — és ki biztosít, hogy nem voltak azok — nagyobb agyárem volt, hogy hűsük te léssz. Tudhatod-e, hogy a miért hevültél, azért hevülni érdemes? Nem. De hogy hiába hevülsz érte te, azt tudhatod. Meglett ember! Meddig akarsz foszlott agyáremeid kódéba meredni, mért nem kapsz ahoz, a mi van, mért szalasztod el a mit elérhetsz? Nemde igaza van a tábornoknak? Nem tesznek-e róla ezren s ezren tanúságot minden nap? a ki csak élni akar, nem-e gyönyör az élet? Minek keseríteni gyönyörét avval, a mire hiába törekszik hivatalan?

Minő nő volna ez, felderülni, feledni, életet élvezni, emberi gyönyört színi és lehelni! Minő város ez, élni váltakozva titkos ölelésének magányában, derült ünnepélyek zajában! Élj! Élj! Tűz lövelje át lankadt szemedet, ruganyosság öngyöttrésben ráradt testedet, — mielőtt megöszülne egészen, légy valahára ifjú, nehogy vénülve mondjad majdan: életem nem volt semmi, semmi, — sem hatalom büszke gyönyöre, sem dicsőség mámore, sem boldogság, sem öröm, semmi, semmi, egy semmirevaló élet!

V.

A TÁNCZTEREM márvány kockáin kifeszített sima damaszk kelmén keringtek a párok a menyezet felől hangzó, de láthatatlan zenére. IRMÁT keresték szemeim és féltek őt meglátni. Kerülni: gyávaság és neveltség; felkeresni: mint-ha szégyenletesnek éreztem volna. Valahányszor látni véltem és mégsem ő volt: szinte megkönyebbültem. És mégis kényelmetlen érzettel, boszankodva hagytam el a termet, midőn hiába kerestem, és láttam, hogy elszalasztottam. A tábornok csengő hangja riasztott fel a félméltóságomból. A buffetben voltam. Egy pohár borral kínálta meg, kedélyeskedve, hogy még mindig nagyon komoly vagyok. Szomjaztam, nem a borra, hanem valami erőlyesre, és ha mindjárt csak egy pohár borkak fenekéig kihajtása is lett volna. 48-iki Lafitte volt. Mint tűz csergedezett végig ereimen. Untam a tábornok társaságát, untam az egész mulatságot. Ki vágytam, ki a hűs lagúnákra — ki a szabad tengerre. Nehány elhagyott termen mentem végig, a kijáratot keresve, midőn önkéntelenül meg kelle állnom egy kisebb szoba küszöbén, leszegyezve sajátosság, tündéres egyszerűsége által. Fehér márvány padlaton állt néhány butordarab, fehér lakk kevés arannyal, és a mi csodásan sajátos volt, alulról a menyezetig minden fal kirakva véges-végig fehér kamélia-virágokkal. Semmi lomb, csupán a virág sűrűn-sűrűn egymás mellett, csak egy nagy négyesöget hagyva üresen, mely TITIAN egy festményének tündöklő színezetében emelkedett ki. És a mint álllok, és a mint nézek, a kép előtt a káprázatos fehérségben egyszerre mozdulni

kezd valami, és kibontakozik zavart szemem előtt fehérben egy női alak, és lassanként felém fordul, és halványosságban a kamélia virágával vetekező arczából egy pár csodálkozó szem tekint reám, hosszan, némán, és megszólal egy kimondhatatlanul szomorú hang: »Miért jön Ön mindig csak akkor elélem, ha megalázva érzem magamat?«

— »IRMA, rám ismer?«

— »Vagy mondja, miért érzem magamat mindannyiszor megalázva, valahányszor Ön hozzám közelít?«

— »IRMA — mit beszél, — nem értem?«

— »Félig nőtt leány voltam, alig kezdtem a karban énekelni. A színpalak ki-eleten nappali homályában ültem a földön, s míg a színpadon egy csattogó bordalt próbáltak a Traviatából, egy pár piros cipőmet mázoltam feketére, mert nem volt viselő cipőm és nem volt pénzem, és nem volt senkim. Sírtam, a hogy sírhat egy pár piros cipőért egy gyermek, egy pár színpadi cipőért egy gyermek, a ki a mostoha házával együtt elhagyott mindent a bódító színpadért, és a ki akármit hagyott el, nem volt semmi siratni valója más, mint piros cipője. Sokan jártak-keltek mellettem, senki sem vett semmibe, senkit sem vettem semmibe. És Ön megállott előttem, és reám tekintett s azt mondta, »végy magadnak másikat«. Emlékezik?«

— »Lehet, hogy úgy volt. Maga büszke gyermek volt és nem tudja felejtetni, hogy megbántottam?«

— »Nem bántott meg. Hogy akad olyan, a ki gondol velem, megolvastotta szívemet, és még forróbban csorogtak könnyeim. De ha mind a többieket semmibe se vettem, azért tettem, mert nem hittem, hogy legyen, a ki törődjek velem, és szegyletem, igen nagyon szegyletem, hogy Ön első látásra mindent tudott, mindent megértett. Megértette egész nyomorúságomat, mely olyan messze volt álmaimtól. Akkor jött először elélem és kimondhatatlanul megalázva éreztem magamat.«

Őn azóta nem beszélt hozzám; mintha nem lettem volna reá érdemes. Pedig igyekeztem érdemesnek lenni, hogy ne csak azok beszéljenek hozzám, a kik nem sokára üldözöbe kezdtek venni nyájasságukkal. És ha valaki, csak valaki is lett volna a világon, a ki másképp is tudott volna hozzám nyájas lenni, akkor, — akkor talán az maradtam volna. Hibáimat nem dugdosom. Semmit se tudok dugdosni, gondolatomat sem. A hiba az enyém, hibáimat senki sem veszi le rólam, éreztem eleget és keservesen. De talán az maradtam volna. Mondja, miért nem beszélt akkor hozzám? Miért beszélt csak akkor megint először, mikor nehéz ruhában jártam és első szerepemet énekeltem, és ha már azok közé állt, a kik csak akkor érezték magukat ösztönözve, hogy felkeressenek, miért nem bókolt mint a többi, miért nem udvarolt, mint a többi? Miért beszélt olyan tartózkodóan, olyan komolyan, szinte szomorúan, mintha szánt volna akkor, mikor az első tapsoktól volt arcom kihevülve? Másodszor emlékeztetett nyomorúságomra, másodszor megalázott!«

— »Nem azt akartam IRMA. Sokan tapsoltak, sokan bókolnak első sikerénél, de úgy gondolom, kevesen azért, hogy rokonszenvet, tiszteletet mutassanak nehéz pályá kezdetén új tehetségnek. Maga meglepett, tisztelni valót látam tehetségében és ezt akartam kifejezni.«

— »Hiszem, — mondá megfogva kezemet, — és köszönöm. De azután miért nem bízott többé, miért került megint? Sokszor láttam rajtam függni komoly tekintetét, sokszor véltem leolvashatni arcáról, hogy jó volt a mit érekeltem, sokszor gondoltam, hogy érdekli sorsom. De a színpadon kívül hideg és közönyös volt mindig. Ávagy azért tette, nehogy azt higgyem, hogy úgy érdeklődik irántam, mint a többi?«

— »Azért tettem. Mert többre becsültem, mint a többi.«

— »Őn nem tudja, hogy mennyit ért volna nekem, tudni ezt akkor. De ezt tudom is csak megalázott volna, mert azt kiáltotta volna fülembbe, hogy távol kell annak tőlem maradni, a ki becsülni akar, hogy személyemet, életemet távol kell attól tartani, a mi bennem becsülni való. Igen, szíjaj voltam. Mert természetem szíjaj, és féktelen bennem minden érzés, és mardosó volt bennem a benső vád, és kiáltó a benső szegény, és túl akartam kiáltani örömeimben, és le akartam részegíteni minden bódulatban. Isten csodája, hogy nem veszem el.«

— »Mindenki, a kiből van valami jobb, magában hordja istenét. Ez mentette meg, művészi mente meg.«

— »Igen. Önnek tudnia kell. Ön megértett mindég. Mert jött egy pillanat, midőn éreztem, hogy túlkialtani nem tudom, lerészegíteni sem tudom. És a kétségbeesés pillanatában ragyogtak fel gyermekkorom tiszta ábrándképei. Éreztem, hogy csak egy van, a mi képessé tehet, hogy szemébe nézsek azoknak, a kik előtt megalázottnak éreztem magamat, csak egy, hogy emelt homlokkal járassak megint: a művészet. Éreztem, hogy csak úgy tudok megállni a többiek közt, ha náluknál nagyobb tudok lenni.«

— »Igen, az igaz művészetben van valami szent, valami megtisztító. Valami, a miért nem csak meg lehet, hanem meg kell bocsájtani mindent. Mert ha száz és száz tény bizonyítana ellene, győző az az érzésünk, hogy az igaz művészet alapjában nemesebb kell lenni.«

— »Ez volt a mentő szál, a mibe kapaszkodtam erőm minden erejével. Elmentem messze onnan, a hol ismerős arcot láthattam. Elvettem magamtól nevemet, azt akartam hogy feledjék, feledjenek engemet, míg nem jöhettek a hírnek szárnyain, egy új személy. Tanultam, dolgoztam, nélkülöztem rejtett zúgjaiban a művészet hazájának. Ma azt mondják, azt olvasom, hogy művész-nők vagyok. Elkényeztetett hallgatóság tapsol énekemnek. És én tudtam, hogy Őn itt van, mondták, hogy ma hallgatóm közt lesz. Őn, gondolám, legyen az első a régiek közül, a ki megint lát engem az újat, és Önön fogom megítélni, hogy győztem-e, vagy sem. Amikor tolongtak hozzám az üdvözlésekkel, hiába néztem Ön után, és csak most keres fel, mikor megint érezem, hogy hiába — hiába.«

— »Hogyan, IRMA? Még kételkedik hogy igazán győzött. Miért mondja: »hiába«?«

— »Körülzsongtak a dal után; és azután, csak úgy, mintha tapssal és szép szóval kifizettek volna, ott hagytak, mikor megkezdődött a fűzértánc. Csak mulattatásra vagyok? Miért éreztetik velem, hogy nem vagyok közbű, vagy legalább nem közlők való? Az ő kisasszonyaik közül az utolsó több mint én, mert én, ha nem énekelek, nem vagyok senki.«

Örökdedtem mosolyogni, látva úgy is, mennyire érzékeny. Érzékeny mint minden művészi lélek; a művész nem lehet művész azon fogékonyság, azon impressionabilitás nélkül, mely magában foglalja már az érzékenység fokozott mértékét; ezenfelül kénytelen eszményekkel és ábrándokkal többlet foglalkozni, mint a külvilággal, és ez által folyton éber és izgatott phantasziája ismét fokozza érzékenységét, nagyítva, élénkre színezve minden apróságot; végre mindenké, a ki saját személyével, megjelenésével van hivatva hatni, nem csak a gyakorló művész, hanem kisebb-nagyobb mértékben a nyilvánosság minden embere, minél inkább foglalkozik saját személyével, annál inkább fejleszti érzékenységét is; és míg az államférfiút, a papot, hivatása, célja arra szorítja, hogy ez érzékenységet lelküdjé, vagy legalább hideg közöny, sima derűtlenség, vagy keresztényi megadása alá rejtse, a művészt mi sem ösztönzi erre; de ez érzékenységet a betegség fokozza, ha képzelt vagy valódi fogyatkozásunkkal tépelődünk, és mindenben annak érzetét keressük. IRMA nem lett volna az a ki volt, ha nem lett volna a túlság érzékeny, érzékeny akár a megfoghatatlanig. Érzékenysége mint művésznőnek, de mint nőnek is becsületére vált. Művészi lelkületéről és nemesebb alapról tanuskodott. De mind az említettekben kívül benne a szokottnál forróbb vér, a természet elementáris hatalma is lüktetett és úgy látszik, untalan túlságra ragadta. Hiszen egész modora, a hogy első látásra szinte reám támadott, féktelen gyermek zabolátlanúságára, de egyúttal édes naivitásra, csínálatlan egyenességre mutatott. Másfelől ezuttal legalább valamennyire igaza is lehetett. Legalább tekintetbe véve a művészi érzékenységet, másképp lehetett volna vele bánni. Hogy udvariatságnak nem történt rajta, arról meg voltam győződve; sőt meg vagyok győződve, hogy a tánc-előkészületek zavarában ő maga vonult vissza, rejtőzött el, búszke lelkületében követelve, hogy keressék, járjanak utána; és ekkor nagyon érthető lett volna, hogy a táncra villanyozott fiatalág, megannyi bizalmas ismerős, a mint az már a fiataloknál lenni szokott, kölcsönösen fellelte párját, megelégedve az idegenről. Igyekeztem IRMÁNAK ezt így magyarázni és felkértem, hogy jöjjön velem a táncsterembe. Megtettem ezt akárhányszor, mind a két oldalról való egészen más viszonyok közt is, mert soha nem tudtam nézni, hogy táncra készült fiatal lány ne kapjon táncost. A szívem esett meg mindig, gondolva, hogy milyen borzasztó lehet egy fiatal leányra nézve az az érzés: hogy ő nem kell senkinek sem. De ilyen indulatos kosarat nem kaptam még soha.

— »Azt hiszi, panaszkodtam hogy táncost kerítek magamért? Köszö-

nöm. Nem akarok könyörületet. « De mintha hirtelen fordult volna egész lelkilete, vagy megjuhászodott volna a kitörés után, behízsgó szelidséggel folytatá: »Úgy-e, megbántottam Önt? Kérem, ne haragudjék. Úgy-e, Ön mindig jó volt hozzám?« És karomra fűzve könnyű kezét, mondá: »Szívesen maradnék még Önnel, de nem akarok többé itt maradni. « És mintha gondolkodnék, mivel engedtetlen ki: »Tudja mit? Menjünk együtt. Olyan jó lesz a hűvös gondolatban még egy kicsit fecsegni. Úgy-e, már nem haragszik?«

Volt valami ellenállhatatlanul felvidító pajzán jóindulatában, valami elbájoló a könnyű természetességben, mely alig látszott kaczerkodásnak és nem engedett másra, mint épen csak kiengesztelni iparkodó jóindulatra gondolni. Mintha új, vidámabb légkörbe jutottam volna.

Sajátságos makranczosságot mutatott, mikor ahogy sem akart az én gondolatomba ülni, hanem erőszakolta, hogy ő visz haza engem a magáén. Így hát mentünk az övé, és BEPPO utánunk evezett.

Mint boldog gyermeké, úgy folyt bizalmas csevegése, félbe-félbe szakítva, valahányszor elragadtatva figyelmeztetett a sötét vizekből kiemelkedő egy-egy néma-fenséges palotasorra, egy-egy mélyen árnyalt templomra. A derengő holdsugárban csillogott a víznek könnyű fodra, és mind hosszabbra nyúltak az ilyen szünetek, melyekben csak az evezők egyhangú csapása hallszott. Ha kihajolt a gondola gunyhójának szűk ablakán, és a benső homállyal csodás ellenében világította meg andalgó arcát a halvány hold, és keze egy-egy mozdulattal önkéntelenül érintette kezemet, szerettem volna megragadni, tele bódító dalának hívó emlékeivel; de elég nyugódt voltam, hogy visszatartson a gondolat, hogy ha felém hajlik, épen azért teszi, mert soha nem bántam vele könnyedén, úgy mint annyi más; a gondolat, hogy azt, a kivel szemben legalább egykor annyian vélték feleslegesnek a tartózkodást, azt épen a tartózkodás fűzheti hozzám, a mindeneknél közelebb álló gondolat, hogy elriaszthatja minden merészség, és érzékenységében fájón ébreszteti benne azt a sértő eszmét, hogy talán merészségre az bátorít, a minnek emlékét olyan nehezen látszott viselni.

Végre is nem lehetett szerelem a mit éreztem, elvirágozt nekem a szerelem virága; arra, hogy ilyen nőbe komolyan beleszeressek, épen régen fásult vagyok; és különben is — de érdekelt rokonszenve, és minnek volna tagadni, derűt ébresztett bennem, és ezt nem akartam feláldozni az érzékek egy felhevülésének. És ha érzékeim is vágyának utána: szerelmet érezve, talán magamhoz ragadhatnám a szerelem győző hevével; de szerelem nélkül, csupán az érzékek hevével — legalább ezt a nőt — hamarabb, és mi több, erősebb kapcsolatokkal fűzheti hozzám tartózkodó nyugalom.

TELJESSÉGGEL tisztában voltam avval, hogy szerelmes nem vagyok. És mégis nem volt annyira üres mint addig, egyik nap a másik után. Tudtam, hogy akarok valamit tenni, és hogy mit akarok. Nem mintha valami határozott tervem, szándékomb lett volna. De mégis volt tárgy mivel foglalkozni, tárgy, melyre ismét s ismét visszatértem ösztönszerűleg. Talán még annyit sem mondhatok, hogy kaland lebegett előttem. De az az érzésem ébredt fel megint, hogy én is a világához tartozom, és nem állok vele szemben, mint egészen idegen néző.

Az a nagy különbség az életelen és az élő iránti érdeklődésünkben, hogy az előbbiben mindig van valami merev. Csak az, a mi él, tehát változik, képes folyton változó mozgásban tartani lényünket, és ez által saját magunkban is felébredszteni az életnek erősebb érzetét. Midőn IRMÁT először kerestem fel, sajátos ellentét benyomása alatt álltam; lakása két kis szoba, elhagyatott zajtalan corte-ra²²² tekintő ablakaival, egyszerű lett volna a sívárságig, ha elevenné nem tette volna, hogy minden gond és rendszer nélkül, és nem a művésznők kaczer és számitott rendtelenségével hevert majd az asztalon egy pár kép és könyv és szerep, egy francia-olasz fordítási gyakorlat, az utazó bórindón egy színpadi jelmezdarab, az egyik szobában egy pianino, a másikban egy harmonium, mélyen leégett gyertyákkal. Elégé gondoskodva volt a kényelemről, látszott hogy nő, tán az is, hogy művésznő lakja, de hiányzott belőle az otthon és még inkább a női lakás varázsa, volt benne valami egy tanuló hónapos szobájából, vagy tán még inkább emlékeztetett egy nem rég érkezett, vagy már ismét távozni készülő utazónak vendéglői szobájára. IRMA maga egyikeben volt ama, csak neki sajátos öltözékekben, melyek nélkül utóbb már képzelni sem igen tudtam, hacsak rendkívüli alkalomra nem kellett másképp öltöznie: a gondatlanságig egyszerű, színtelen öltözet, vagy is inkább oly megtört színárnyalat, mely akárminő volt, mindig csak szürkének vagy fakónak látszott; az egész őrtöny egy darabban, a ruhaderék minden díszítés nélkül, csak hátul egy sor gomb, magasan fel a nyakig, mindenütt bő, kényelmes és fesztelen, és minden gondatlan egyszerűség mellett mégis mindig valami szembeütően különös részlet, vagy a gallérban, vagy a bő ujjat a kézsuklónál szűken befűző fodorban, vagy isten tudja hol, de az ember mindig látta, és ha nem látta, érezte; és másfelől, ha a ruha az eltorzításra látszott számítva lenni: mégis minden mozdulatnál remek idomoknak lágy hajlékonyságát mutatta. De mind evvel a színtelen és kietlen külsővel mily ellentétben állott modorának szerény, de bizalmas melegsége, pajzán derűtsége, és a figyelem, mellyel egyedül is egyszerre meg tudta adni lakásának az otthon varázsát.

A nélkül, hogy szándékosság látszott volna, látszott, hogy örvend együttlétnünkkel és felvidül benne. Erősen kellett a magatartásomról kiszabott okoskodásra gondolnom, hogy arról le ne térjek és ne mutassak egy pillantással sem

többet nyugodt jóindulatnál. Ha soha életemben szerelmi vallomást nem tettem, mert mindig meg voltam győződve, hogy a szerelemben a szóval való capacitálás vagy felesleges vagy eredménytelen, de meg soha nem is tudtam magamat beletalálni, hogy egy keletkező szerelmi viszony az illetők közt előleges diszmissiók és stipulációk²²³ tárgya legyen: el voltam határozva, hogy IRMÁ-val szemben épen nem fogok mutatni semmi egyebet, mint oly figyelmet, mely határainál fogva egyfelől sokkal kevesebb, de másfelől sokkal több annál, melyet művésznők iránt udvarlók tanusítani szoktak. Tartózkodóbb akartam irányában lenni, mint hozzám hasonló volt bárki, és mégis többet mutatni irányában, mint bárki más. Ma nem tudnám megmondani, és nem tudtam volna tán akkor sem, számítás volt-e ez inkább, avagy benső ösztön. Az iránti tiszteltetből származott-e inkább, a mi benne becsülni való, a mi benne rendkívüli volt jóban és rosszban, vagy származott-e pusztán hiúságból és egy ezáltalán élet tévetege tárgy- vagy kalandkereséséből, mely tévelygéseiben érdekes és az önszeretnek hízog kísérletre vetette magát. Mivel mindenekelőtt őszinte akarok lenni, nem igyekszem magamat sem rosszabbnak, sem jobbnak feltüntetni, mint a mind voltam. Csak annyit tudok, hogy történiék akármí, ritkán történiék csupán dicséretes, vagy csupán helytelen indokokból és tán soha sem történiék csupán egy motívumból. És tudom ezen kívül azt, hogy indított légyen erre akármí, el voltam határozva minden szenvedély nélkül, mely ily nő előtt neveltségessé tehetett volna; a szenvedélynek minden tettése nélkül, mely reá nézve sértő lehetett volna; és minden oly szokott fogás nélkül, mellyel szerelem után járnak, és mely csak fzetlen lehetett volna előtte, a ki a szerelemmel annyit játszott, a ki a szerelemmel talán számított, a ki a szerelemtől bizonyára már vissza is undorodott: el voltam határozva ennek a nőnek szenvedélyét egész valódiságában és természetének egész féktelenségében megismerni. Ebben a nőben vulkánt láttam, és nem mindennapi és melegítő tüzet akartam belőle kikunyorálni, hanem egy vulkán kitörésében akartam felolvasztani eldermedezett lénymet.

De e tartózkodás, ez önfékezés volt-e oka, vagy az ő egyéniségének volt-e hatása, végre nem tagadhattam el önmagam előtt, hogy bensőbben érdekel, és nem tudtam megtagadni magamtól, hogy el ne térjek rendszeremtől legalább annyira, hogy nevének napján ne küldjek neki virágot. Igaz, hogy egyszerű természetességében volt csupán gyöngyvirág ibolyával, OLASZORSZÁG virágpompájából kiválasztva a mi legszerényebb magyar virágunk, ez sem feldróttozta és kiöltöztette, hanem úgy, a hogyan az erdő szélén köti a falusi leány. Midőn meglátogattam, a pamlagon alva találtam bő, puha, színtelen köntösben, a zilaht hajtól árnyalva még halványabb az arc, és nem tagadhatom, hogy éreztem a vért szívemhez tödólni, midőn fejénél láttam virágaimat, kiválasztva az első szobában heverő gazdag csokrok egy egész halmazából.

Úgy küldtem, hogy ne tudja kitől jön és nem is akartam, hogy tudja. Eltalálta-e? Vagy csak én találtam el, hogy mit fog legjobban szeretni? Visszanyer-

ve nyugodtságomat, megvonultam a szoba legtávolabb sarkában álló kényelmes, de dísztelen támlásszékekben, melyet úgy is már az én helyemnek szoktatam, nem tudom, mivel a legkényelmesebb volt, vagy mivel ott ülve hasonlítottam legkevésbé udvarlóhoz; így vártam ébredését.

Talán nem őriztem úgy szememet, mint közönségesen, mert midőn felébredt, hirtelen felknyökölve, eleintem bámulva, de majd zavartan tekintett reám. És midőn nyugodt mosollyal sziettem megnyugtanni, akkor is még tele zavarral kérdé: »Miért nem költött fel?«

— Inkább kérdje, miért nem mentem el? Azt, hogy felköltsem, nem engedhettem meg magamnak, úgy is félek, visszaéltam avval a jogommal, hogy kérézetlenül jöhetek magához. «

— Ugyan rosszúl tette volna, ha elment volna. Megmondtam ugyan cselédemnek, hogy senkit se eressen be. Fejem fájt; izgatott, fáradt voltam, de annak örülök, hogy Önt bebecsajította, Ön mindig megnyugtató. Mit csinál, hogy mindig olyan nyugodt tud lenni. «

— Nem remélek semmit, nem félek semmitől. Azt hiszem, hogy minden ember élete az örömmek és fájdalomnak igen különböző számcsoportjaiból áll, de az eredmény mindig ugyanaz — a nagy nulla. Tehát okosabb mindjárt azon kezdeni, hogy az ember sem nem örül, sem nem búsul semmin. «

— És az jó érzés? «

— Mindenesetre annyira jó, hogy nem rossz. «

— Önnek nincs igaza. Én mindig akkor esem a nyugtalanságnak valóságos lázába, ha az az érzésem van, hogy nincs mit remélni. «

— Másképp van a dolog. Maga nyugtalan, ha az az érzése van, hogy hiába remél. A csüggedés, a kétkedés nem nyugalom. A nyugalom legfelebb a kétségbeesésen túl állhat be. És maga nem lehet nyugodt, mert bármí kételeyi vannak: nem lehet nem remélnie, és kétségbeesése sem egyéb, mint a nagy törekvésnek tépelődése szemben a legnagyobb czéllal. «

— Semmi törekvés és semmi czél. Igen jól mondja, kétségbeesett voltam, de kétségbeesésem az, hogy törekvésem hiábavaló, czélem csal, mert ha elértem, sem leszek ott, hol lenni akartam, és nem volt miért elérni. Az az érzésem van, hogy ha a legnagyobb művésznő leszek is a világon, nem leszek semmivel sem boldogabb mint ma, és ha tudná, hogy mit ér nekem egész művészetem, nem cserélne velem a falusi leány, a ki tyúkokat ültet. Szeretném, ha mindig otthon maradtam volna tyúkokat ültetni. Azóta sem találtam senkit sem, a ki úgy szeretett volna, mint azok. Megtapsolnak, kifizetnek és mennek vacsorálni. Addig van. «

— IRMA! olyan igazságtalan maga iránt és mindenki iránt, hogy nem is vehetem fel, hogy irántam is az. «

— Ön? Ön egy darab kő, a kitől az ember megfagy. «

— IRMA, maga ma rosszúl van, és nem akarom, hogy meghüljön tőlem. Majd eljövök máskor. «

— »Nem, nem akarom. Maradjon itt. Olyan vagyok mint a macska, és ha rosszúl voltam, most már nincs semmi bajom, és ha rossz kedvem volt, lesz jó, és ha megharagítottam, addig fogok hiszkelni, míg ki nem békítem. Várjon, van egy éneke, a mit szeretni fog. Üljön le a helyére, és ne hagyjon most magamra. Most ne. Nagyon rossz társaságban maradnék.« És ezzel hozzám jött és megfogva kezemet, mondá: »Úgy-e, nem hagy el?«

Könnyen fogva kezét, azt minden válasz helyett ajkamhoz vontam és megcsókoltam még könnyebben, mint a hogyan tartottam.

Rám nézett sötét szemének mély csodájával és elgondolkodó nyugalommal ment a harmoniumhoz.

És mind mélyebb s mélyebb lőn e kifejezés a hangszer első, komoly, hatalmas felzendülő és lassan elhangzó, mintegy messze-messze távolba elveszítő ütemeire.

A hatalmas hanghullámokból csakhamar kiemelkedett, mint a sphaerák éneke a zűgő világok fölött, az édes vezérhang és ennél édesebben, és ezen felül emelkedve IRMA éneke PERGOLESE ama régi egyházi énekének egyikében, melyeket ma már OLASZORSZÁG egyházaiból is kiszorított a modern operazene, de melyeket ép oly kevésbé tudnak újra teremteni ma, mint a hogyan nem tudnak ma már MADONNÁKAT festeni. A mai egyházi zenén ép úgy meglát-szik az opera, mint a hogyan meglát-szik a mai madonnákon, hogy a művész előtt lebegett eszmény magasabb leánynöveldeben nevedekett; théat ivott, asszony vagy kisasszony volt, de nem volt MADONNA; mert azt az eszményt, mely az asszonyban tökélyre felelt női szépséget a szüzesség imára indító bűbájával, a tisztaság szentségét az anyaság szentségével egyesítse: nem az élők közt, hanem csak saját hitében lelheti fel a művész és ez a hit kiveszett.

És ha ilyen régi madonnának nézésében merülünk el; és ha ilyen régi szentelt ének zöngedelmen andalog el lelkületünk; bármí telve volna fejűnk HEGELLEL és DARWINNAL: mi az a leírhatatlan vágy, melyet minden philosophiának elnémitani nem képes. . . . egy régen elveszett édes haza hívja vissza gyermekeit, egy rég feledett édes anya hívó szava hangzik át a gyermek-korból. . . .

Meleg kéz ragadta meg kezemet, félém hajol egy alak, melynek mintha lehelletét éreztem volna, és mint álomból szállított vissza édes félénk hang:

»Csodás ember — ítélni tud-e csak, vagy érezni is. . . csak könyörölni, csak védeni, vagy szeretni is. . . nem tud másképp csókolni, mint azelőtt. . . .«

Ábránd és való közt lebegtem, sem gondolatnak, sem tettetnek nem ura tőb-bé. Lehomályosodott világításnak rejtélyes derengéséből tolult felém IRMÁ-nak arca, szívembe szorult a vér, és féktelen vágy tört ki rajtam, és két keze nemel megfogtam karját és fejét és vontam magamhoz és éreztem, hogyan rezg végig tagjain a kilángolt szenvedély.

Nyitott szeme kísértetiesen meg volt törve; soha nem fogom feledni ezt a soha nem látott tekintetet, melyen a nyitott szem azt mutatja, hogy elvesztette

látéképességét a bódulatban; a megtört szemek alatt kidudorodtak a hevült orcák; az imént ellágyult tagok majd a görcsnek erejével tapadtak hozzám; a megtört szem visszanyerte fényét, és messze kitágulva tündöklött a homály-ba, de tudat és látás nélkül mostan is; az izgatót arcz ismét lesimult, sima és sápadt lett mint a márvány, csak a nyitott ajkak pirosítottak a hevüléstől, és ismét elerőtlenedve hullottak le a karok, és hanyatlott még hátrább a sápadt fő, és lecsukódtak, mely árnyat vetve a sötét pillák, és életről csak a pirult ajkak rebegése szólt: »Édes — édes.« —

VII.

HALAVÁNYÚLT már a hajnali csillag, midőn kilétem a néma corte-ra. IRMÁT a hűvös reggel daczára nem akadályoztathattam meg, hogy fel ne öltö-zék, és kikisérve a lépcsőig, ne tekintsen utánam, míg az utca-ajtóból utoljára nem fordultam feléje. A canálon ki volt kötte gondolám. BEPPO összezsugorodva, mintha azt akarná, hogy így több legyen rajta a melegét adó ruha, mélyen aludt. Aludjék. Mire volna tudnia, meddig időztem. Majd haza jön. Semmi kedvem sem volt a gondola ketreczébe ülni. Actióra vágytam. Friss reggeli sétára. Sebes, könnyű léptekkel siettem végig a szűk utcákon és széles téreken, és jól esett a hűvös, nedves levegő, melynek párájából kékes határozatlanság-ban tekintettek reám a távol tornyok és magas kupolák. Mosolyogtam számítá-som correctségén; inkább, mint valaha tisztában voltam, hogy szerelmes nem vagyok; egészen jól érzem magamat, és jó indulattal voltam IRMA iránt, és fűtyörészve RIGOLETTO legbanálisabb ütemeit, értem kapumhoz.

Kitűnően aludtam ebédig. Kitűnően ebédeltem. Az operában kaczerkódtam X. hercegnével. Aztán a QUADRIBA²²⁴ ülteti fekete kávéval zamatosított csokoládéra, és épen reggeli háromig igen élénk társalgást folytattam a magyar-orzági lovarkról egy velencei contéval, a kivel a herceg estélyén ismerkedtem meg és egy skót SIR JOHNNAL, míg végre avval búcsúztunk, hogy a napokban mindhárman kimegyünk a conténak brentai campánájára, hogy meg-nézzük CSÁKTORNYÁ-ról várt lovait.

VIII.

MIKOR IRMÁTÓL távozva még egyszer feltekinttem a lépcső aljáról hozzá. utolsó szavaival válasz: »Mikor jön megint?« — »Nem sokára« volt a válasz, mely hirtelen ajkamra jött; nem tudom, miért nem mondtam: holnap. De tudom, hogy kezdtem magamnak magyarázni, és hiúságomban úgy találtam, hogy nagyon helyes, ha most is inkább a nyugalmi fölényt mutatom; mint zajos szenved-élyt. Harmadik nap azonban már szemrehányásokat tettem önmagámnak, hogy

IRMA nem érdemelte tőlem, hogy erőltetett közönnnyel bántsam, és avval a hangulattal mentem hozzá, mint a mikor magunkat bántja, ha valaki kedvest megsértettünk, és tele voltam vágyódással elfelejtenni vele, a mi tartózkodásomban bántó lehetett.

Ez a hangulat okozta-e? Hibás voltomnak, szégyennek érzete-e, vagy más egyéb, hogy minél közelebb jutottam lakáshoz, annál inkább vett erőt rajtam a bizonytalanságnak valami kényelmetlen érzete, mint a mikor az ember nem bízik önmagában, vagy abban, a mi várja. Azon biztos nyugalomhoz képest, mellyel azelőtt IRMÁ-hoz benyitottam, most a valóságos félelem egy nemével haladtam fel a lépcsőn, és ez érzet fokozódott, minél inkább közeledtem ajtajához. Elvesztettem minden fesztelenségemet, és ha ma gondolkodom fölötte, ezt legalább annak kétségtelen jelölé tekintetem, hogy már akkor kezdtem vesztíteni fölényem érzetét IRMÁ-val szemben, és ő kezdett a szerelem által fölényem emelkedni. Mert a fölénynek csodálatosan hű hőmérője a fesztelenség, és a szerelemnek elmaradhatlan jele, hogy fölöttünk állónak kezdjük érezni a női.

A folyosón betekintve ablakainak leeresztett függönyén, keskeny nyíláson keresztül olyan kényelmes helyzetben, mintha otthon volna, láttam IRMA szobájában egy koros női alakot, melyet vonzóbbnak reá nézve kedvezőbb viszonyok közt sem találtam volna. Kiterpeszte száraz ujjait, körmeinek vágásával mulatott, míg fekete-sárga arcából két kerek szem őgyelgett IRMÁ-ra.

A mint most már inkább boszankodás, mint félelem közt beléptem, IRMA a legnagyobb szívességgel, de a legnagyobb nyugalommal fogadott és éreztem, hogy e nyugalom még inkább fokozza boszúságomat.

»Ne árulja el magát« susogta, nyilván észrevéve ügyetlen viseletemet; és erőltetnem kellett a nyugalmat, a legegyszerűbb udvariasságot Irma barátnője iránt, ki »olyan kedves volt«, hogy őt néhány napra meglátogatta.

Egyszer benne a formákban, azt hiszem el tudtam feleltetni ügyetlen inductiómat,²²⁵ és sikerült azt a benyomást tennem IRMA vendégére, hogy perfectiója vagyok azon uracsoknak, kiknek gyárisan kiállított udvariasságát egy nő sem kerülheti el, kinek csillaga emelkedni kezd a művészet és hírnév egén.

De nem tudtam sokáig állani ezt a szerepet, mely annyira különbözött attól, melyet magamnak szántam és keresve azt az élezt, mellyel felvett szerepem tradícióhoz képest társalgásomat és látogatásomat briliánsan befejezni kötelességem volt, felvettem a szőnyegről selyem-kalapomat, — szerencsére abban voltam, — és avval a formalitással hajtottam meg magamat a bagolyszemű előtt, mely a fiatal művésznők körül lepszélő vén asszonyokat annyira meg szokta hódítani.

IRMA a másik szobába kísért, kezemet megszorította és gyors, rövid szavakban mondta, míg én szólanul távoztam, hogy vendége milanói énekmestérének neje, a világért sem akarná, hogy valamit észre vegyen, hanem csak néhány napig fog maradni. De pénteken a színházban látjuk egymást.

Mit tesz ez? gondoltam távozva. Mindenekelőtt annyit, hogy a meddig a ba-

golyszemű itt marad, én elmaradhatok. Miért ez a túlzás? Nem lehet a bagolyszeműt sétálni küldeni? Csak azért jött VELENCÉ-be, hogy örökké IRMÁ-nál üljön?

Pénteken nem mentem a színházba.

Másnap levelet kaptam:

»Édes Darvady! miért nem volt tegnap az operában? Nem ígérte, hogy eljön?

»Nagyon vártam. Azóta mindig bánt. Vajjon miért nem jött el? A héten négyszer van opera, kérem, figyeljen kissé a színlapokra.

»Ha talán menteni akarná elmaradását, ezímezze levelét a színházhoz.

»Különben azt megteheti pár nap múlva, szóval.

»Annyit mondhatok, hogy éppen nem érzem jól magam az Ön társasága nélkül.

»Február 9.

IRMA.«

IX.

TEHÁT csakugyan nem akarja, hogy hozzá jöjjen. Miért még a levelet is a színházhoz küldeni?

Írtam a színházhoz, de minderről hallgattam. Megemlékezve a conteval és a skóttal megbeszélte tervünkről, melyre azóta különben tán már egyikünk sem gondolt, nagy nyugalommal írtam IRMÁ-nak, hogy néhány napra elutazom.

Megint egy levél. Kezde a második oldalon, befejezve az elsőn.

»Csak pár szóra van időm.«

(Miért van csak pár szóra ideje? És ha csak pár szóra van ideje, miért írja meg? És ha meg írja, miért írja tele mind a négy oldalt?)

»Szenvedhetlen ember, hát miért utazik? Mennyi időre és hova utazik?

»Ezekre feleljen nekem holnap délután a Márk-téri nagy óra szerint 6 óra-kor a horlogia²²⁶ előtt, a honnan elkísér a FENICE-be, a hol énekelni fogok, de ha nagyon rossz lesz az idő, azaz esik az eső, akkor csak a színpadon beszélhetünk, mert irtózom a meghűléstől.

»Tehát nehogy eltévedesse, holnap, mikor ezt a firkát kapja, holnap, azaz február 12-én akarok én magával beszélni. Akarok, és kérem, nagyon szépen, akarjon maga is.

»Február 11.

»Sokszor üdvözlöm

IRMA.«

És a borítékon:

»Az idő tehát rossz lesz.«

Igaz, hogy éles szél és eső keletkezett.

A levél kellemes szemrehányással telt, elfogulatlanul ingerkedő hangja mint friss tavaszi szellő a könnyű fellegetek, oszlatta el a látogatás fölötti tépelődéseimet. És daczára a nedves időnek, az IRMÁ-val való találkozás teljes bizonyosságában és ennek derűjében siettem a horlogiához.

Elesen néztem minden jövevényt, kivált ha lebegő szürkés női öltözetben tűnt fel a piacra eredő szűk utcák valamelyikéből, és minden perczen változtattam nézetemet az idő kedvező, vagy kedvezőtlen volta fölött. Már unni kezdtem a campanillet, bazilikát, az egész tért, de nem akartam helyemet feladni, lebilincselve azon gondolat által: hátha mégis jöhetne. És már rég elmúlt az az idő, mikor jöhetett volna, mert miután énekelt, már régen a színházban kellett lennie, és még mindig nem tudtam elhagyni őrhelyemet, míg csak nem üttött az előadás órája.

Az első jelenetet poltronemről²²⁷ néztem, gyönyörködve tán még inkább a tapsban, mellyel a hővérű közönség IRMÁT fogadta, mint IRMA énekében, mert őszintén megvallva, inkább IRMÁRA magára, mint énekére ügyeltem; a mennyire jól esett nekem a taps, annyira nem tudtam volna magam tapsolni; az az érzésem lett volna, mintha magamnak vagy legalább a magamnak tapsolnék. Mikor jelenetet elvégezte, a színpadra igyekeztem. Hogy semmi akadályba ne ütközsem, egy kerülővel a portáshoz mentem utamra, és öt-frankossal veztettem be kérésemet, hogy vigyen a színpalak közé, mert a primadonnával kell beszélnem. A legszolgálatkészebb udvariassággal kezdett a gyors nyelvű functionárius kelepelni, hogy igen nehéz dolog, a mit kívánok, mert teljességgel lehetetlen, és feltétlenül meg van tiltva. »Még ha excellentiád az assoluta²²⁸ testvére volna, sem mehetne be, ha csak nem statistának.«

A testvér és a statista taglalása helyett megkettőztem előbbi argumentumomat és szolgálatkész barátom látván, milyen értelmes emberrel van dolga, nem habozott többé.

Az alkudozások alatt azonban elhaladt a legdrágább idő; a színpalakba lépve ismét jelenetben találtam IRMÁT. Akárhány színpadon volt a nem odaváló ember már otthonos, minden új színpadon újra a kidobás jogosultságának érzete szállja meg, és ha portásom nem állott volna mellettem oly tekintettel, mintha az ő védelme alatt állanék, és mintha magas fokú önértéssel és tekintélyével egész tudatával gyakorolná a védelmet, nem tudom, kívártam volna-e a jelenetet, a színpalak közt otthon levők kíváncsi oldalpillantásaival és sutgó megjegyzéseivel szemben, melyek a tartózkodásnak és indiscretionnak azon sajátosságai vejeületével bírtak, mely a gyermekeket, a falusi népet, és a színvilágot jellemzik.

A portás csak akkor hagyott el, az olasz jellemző simasággal csaknem észrevétlenül eltűnve, midőn oly védelem alatt láttam, mellyel szemben a magától túlzott szerénység nélkül is feleslegesnek gondolhatta. A milyen óvatoknak mutatkozott IRMA növendégével szemben, annyira félre tett most minden óvatosságot. Szinte zavarba hozott a tudat, hogy a milyen élénken, édesen sietett hozzám, mindenki észrevehette, mily viszony forog fenn köztünk.

Szinte ajkamon volt kérdezni ez ellentét magyarázatát. De félig okoskodásom az irányában követendő magatartásomról, félig az önértetnek, büszkeségnek, a hiúságnak egy neme tartóztatott a gyanakvásnak, a nyugtalanságnak, vagy a tolakodó tudakozásnak minden nyilvánításától. És akkor is, mikor sajnálkozott, hogy most nem láthat magánál, minden kérdezősködés helyett arra céloztam, hogy nálam is találkozhatnánk. Szinte megzavart érzékenysége az a kitörése, mely szavaimat követte. E nő, ki a kaczerkodás és az affectatio minden himezése nélkül adta oda magát szenvedélyének közvetlenségében; ki nél szabadon jöhettem mehettem, a mint gondolni jogom volt, a nap huszon-négy órájának mindenikében; e nő, ki ellentétével folyton feszültségben tartott és izgalomba ejtett; mostan a szemrehányásnak egy szívíg szomorú pillantásával mutatta, hogy megsértettem. Annyira érthetetlen volt férfi-felfogásom előtt a női szemérem e váratlan nyilvánulása, hogy csak színelésnek tudtam venni és midőn rögtön észrevette elhidegedésemben nehezitésemet, alig tudott kibékíteni nyugodt, nyájas szavaival, melyekkel szinte úgy tartott, mint akaratossan gyermekét gyöngéd anya.

Abban maradtunk, hogy ha falusi kirándulásomból visszatérek, mindjárt értesítem, és ő akkor tudatja velem, ha lehet-e jönnöm.

Még búcsúzva kérdezett: vajjon lesznek-e a campagnán nők is? Nevetve biztattam, hogy csak lovak lesznek.

X.

BÁR a padovai vonalnak csak harmadik állomásán, DOLO mellett fektűt barátomnak brentai villája, voltaképen valódi palota, mint a minők a BRENTA egész mentét szegélyezik e vidéken, tanuskodva a VELENCZEI nemesség régi fényéről, mégis néhány nap tett bele a télen is érdekes százados nyári paloták nézésében és friss lovaglásokban, míg VELENCZÉBE visszatértem.

Első dolgom volt IRMÁT értesíteni, és azonnal megkaptam levelét.

»Kedves barátom. Még nem vagyok egyedűl, de nagyon szeretném, ha holnap, vagy holnapután azért meglátogatna.

»Itt küldök egy levelet, melyet Önnek DOLO-ra írtam, de több tekintetből el nem küldtem. Mulassa magát vele.

»Most jut eszembe, hogy holnap barátnémmal a marionetták színházába megyünk, ennél fogva nagyon szeretném, ha előadásig jőne, eljöhete velünk, én mindenesetre maga mellé ülnek, ha zártszekre jönne, mert barátnémmal azért ott lenne más valaki. Jöjjön. Délután mindenesetre várom.

»VELENCZE, február 20.

IRMA.«

A jó elbeszélés minden elvével nyilván ellenkezik a mellékelt levelet is közzélnöm. Mert talán nem viszi előre a cselekményt. De a milyen hatással reám volt, és a mennyire magyarázhatja IRMÁ-t, nem volnék hiú elbeszélő; ha mellőzném. A ki unja a szerelmes leveleket, úgy is átlapozhatja.

»Roppant vágyam jött egy kissé beszélgetni magával, ámbár a feleletet magamnak kell adnom kérdéseimre; — kár! — Lásza, félék, hogy unalmas lesznek ezzel a gagyogással. Csak arra akarom kérni, hogy a mily hamar csak lehet, jöjjön vissza, alig várom, hogy azt a kedves kötet GÖTHÉ-t, melyet minap hozott, együtt olvashassuk. Meg szeretném, hogy rám is gondoljon egy keveset, ámbár képzelem, hogy még is lesznek ott szép nők, tán fiatal lányok és azok oly kedvesek, oly vonzó az az ép kedély. — Ha tudnák ők maguk, hogy milyen kincsest bírnak! Azt hiszem, annak teljes értékét csak akkor ismeri meg az ember, mikor már nem bírja többé!

»Tehát most Ön vidám, boldog emberek közt van, nemde? Jól érzi magát? Úgy-e jól? Oh, mennyire irigylem! De szeretnék egy kissé mellette lenni! — Vajjon gondol-e reám? Lásza, kényszeritem, hogy reám gondoljon. Megbocsátja?

»Tudja, hogy én félttem most Önt? Itt VELENCZÉ-ben kevesebbet, de ott igen. Mit tesz egész nap? A kert most nem virul, sokat lesznek a szobákban, mindig közel egymáshoz, van ott olyan, a kihez nagyon szeret közel lenni? Közlebb mint a többiekhez?

»Mondja meg, ha van, kérem!

»Lásza: most jobb lenne, mint később, mert én azt hiszem, hogy Ön napról-napra nagyobb és nagyobb tért hódít meg az én világomban, és már most is fáj az a gondolat, hogy Önt másénak tudjam. Nekem olyan előérzetem van, mint ha Ön nősülni készülne. Önök mind az Ön korában nősülnek meg, akár szerelmeseik, akár nem. Mondja igazán, nem készül nősülni? No, most meg mondja meg, mit gondol ezekre a kérdézősködésekre? Mit szól az én vallomásaimra? Egy sajnálkozó mosollyal, vagy pedig egy megvető mosollyal olvasta? ah, be jó volna nekem, ha tudnám!

»De igazán különös szokatlan dolog is lehet az, mikor egy nő beszél így egy férfifőhöz, holott Ön nekem még nem is mondta, hogy szeret. Hiszen nem láta szükségesnek.

»Úgy-e, kérem, milyen ügyetlen vagyok az írásban, mennyi hibát csinálók, de a pontozást és vesszőzést azt hiszem soha sem fogom megtanulni, valamint a többi frászt sem. Az igaz, hogy nem is töröm valami nagyon a fejem rajta. Majd ha visszajön, elolvassuk együtt ezt a levelet, aztán megmutatja nekem a benne előforduló hibákat, igen?

»Aztán az én hibáimat ne is a rendes, másokra is alkalmazott kritikai szemüveggel bírálja, nekem nem voltak nevelőim és tanárait, a kiktől sok dolgot eltanultam volna, és a kik kedvéért sokat levetkeztem volna ferdeségeimből. Vétkeim és erényeim mind eredetiek, egy sem majmolt és egyiket sem dugdosom.

»De én meg vagyok róla győződve, hogy Ön engem sokkal jobban ismer, mint én magamat, hisz Önnek oly roppant sok esze van. No, no, ne haragudjék, de lássa én erről meg vagyok győződve és roppantúl szeretem, hogy így van.

»Igaz, a színházban maga olyan szép volt! az a szép fekete ruha nagyon jól állt. Csak ne volnának olyan magasak az inggallérok. Milyen ügyetlen divat.

»No de most már bevégzem, már olyan dolgokról kezdek diskurálni, a melyekhez semmi közöm.

»Komolyan kérem, hogy ne szerelmesedjék bele senkibe, ha még eddig meg nem történt; azzal nekem sok fájdalmat okozna.

VELENCZE, február 16.

IRMA. »

XI.

AZON derült ruganyossággal, melyet az önszeretet mediumán át ébreszt magában a tudat, hogy valamely nő által a többiek fölé helyeztetünk, és melyet főképez az, ha magunk mások fölébe helyezzük e nőt, siettem IRMÁ-hoz és oly jó, biztos, elégedett hangulatban voltam, hogy sem IRMA barátjának, sem ama másíknak jelenléte nem zavart. Ama másik csakugyan oly jelentéktelenségnek tűnt fel, hogy különben is alig zavarhatott volna. Köznapi physiognomia,²²⁹ mely ifjúságán, és bizonyos együgyű merengésen kívül semmi előnnyel sem bírt; ez a bamba arc, pelyhező szakálával, és rosszúl fésült vörhenyes hajával, ügyetlen mozdulataival, az örökre harmadrangúságra predestinált tenorok tipikus jellegével bírt; csakugyan egy pár ütemből álló szerepeket szokott énekelni a FENICE-ben a közönség szokott derűtsége közt és szintén a milánói énekes-ter egykori tanítványa volt. IRMA irányában egy alsóbb lény tehetetlenségének érzetétől áthatott alázatós ragaszkodást mutatott, mely bámulat és hála közt ingadozott, és IRMA úgy bánt vele, mint valami alsóbb lényvel, melynek apró szolgálatait jóindulattal veszi az ember igénybe. Alighogy egy-egy szót szökölt és ez is IRMA barátjánához suttogva intézte. Ő volt az a másik, a ki a barátáné kísérője volt rendelve, és mivel ez által legalább annyira-mennyire mi ketten egymásnak maradtunk, igen hasznos lénynek találtam és örvendtem jelenlétének. IRMA karonfogva jött velem, a másik kettő után, és egyáltalán nem látszott leplezni örömet és bizalmasságát. A színházban külön ültünk egymás mellett és gyermekesen mulattunk az életnagyságú marionetták balletjének, mely egészen a FENICE-beli balletok hű utánzata volt, és épen eseten és komoly külsője által úgy a kiállításban, mint minden mozdulatban, vált végtelenül komikussá; bennünket a ballerínák stereotyp mosolya, a mozdulatok bájtalan erőszakossága és gépies szögletessége, az egészen grotesksége élénken emlékeztetett a pesti balletokra.

Nehány derült óra után annyiival jobb hangulatban búcsúztam IRMÁ-tól, mert megsugta, hogy másnap elutazik a bagolyszemű.

De hiába utazott el.

Mert mintha őrizetére rendelte volna, úgy ott találtam mindig a reménytelen tenoristát. Szerény volt a végtelenségig, szóval a bámulatosig, de állhatatos a kétségbeesésig, és nem tágitott soha, míg magam türelmemet veszítve, nem engedtem át neki a tért.

Féltékeny nem lehettem rá. Ez gondolatnak is monstruosus²³⁰ lett volna. IRMA állandóan bizonyos jóindulatú kicsinléssel bánt vele, hajlammal és nagy figyelemmel velem, de nagyon nyugodt hajlammal és a szereleménél óvatosabb figyelemmel. Egy ízben magunkra maradtunk; az apró szolgálatokra mindig leskelődő művész-társat elküldte narancsok után, ezt is, hogy nekem kedveskedjék, mert tudta, hogy szeretem a narancsot. Midőn a fesztelen együttléte fel akartam használni, és a lábához tettem egy himzett párnát, hogy oda üljek, mosolyogva félre húzta: »Nem lehet;« — mondá — »mindjárt itt lesz; máskor, maga nagy gyermek.«

Csakugyan mindjárt visszatért a narancsokkal, melyekhez nem volt többé semmi kedvem.

E közben éjjel-nappal csak IRMÁ-n járt eszem. Szerelem, harag, és önmagamnak be nem vallott féltés hánytorgattak. Maga őrizteti magát előlem? Avagy más? Vagy ő, de más miatt? Miért vonz magához, hogy távol tartson? Szeret? Vagy szabadulni akar? Vagy mulatni rajtam? Miért teszi éjjel-nappal nyugtalanra minden idegemet? Miért ez a kiálhatatlan állapot. Mi a való, mi a komédia ebben, mit akar vele?

Egyszer-egyszer fellázadt egész önérzetem és elhatároztam, hogy végkép elmaradok tőle; egy pár nap múlva megint oda futottam, hogy megint az örök jámbor mosolya fogadjon. Néha órákig elmerengtem BELLINI madonnája előtt, és IRMÁ-t néztem ki belőle. Mások fogtam magamat, és végig látogatam egy délután alatt tíz szesz fogadási termet, avval az elhatározással, hogy más valakiek fogok beleszeretni. Minden nőt kiálhatatlannak találtam. Csak arra nem tudtam magamat elhatározni soha, hogy egyenesen kérdést intézzek IRMÁ-hoz. Nem tudom: büszkeségem volt-e sok, vagy bátorságom kevés?

Egyszer valamely márkertő könyvkereskedés előtt ácsorogva látás és gondolkodás nélkül, mint a hogy akkorában gyakran megesett rajtam, hirtelen szemembe ötlött angol díszkönyvek közt egy SHAKESPEARE-commentár. Eszembe jutott, hogy IRMA BELLINI »MONTECHI E CAPULETTI«²³¹ operájából »JULIA« szerepét tanulja, melynek első két felvonását még mindig gyakran ad-

ják az olaszok VOCCAP²³² »GIULIETTA« harmadik felvonásával. IRMA, mint minden nagy énekesnő, nem csak a zenerészekre, hanem az egész alak megteremtésére nagy gondnal volt és minden énekén egész jellem sugárzott át. Ismét több napja múlt, hogy nem voltam nála. Szükségét éreztem mutatni, hogy gondolkodok rá, és azon is járt eszem, hogy kikapjak valami nyilatkozatot egyenes kérdés nélkül. Elküldtem neki a könyvet egy levéllel, melyet nagy munkával fogalmaztam, hogy nyugodtnak tessen. Mindenki láthatja, mennyire meszterkelt:

»Küldöm magának ezt a könyvet, hadd olvassa el, amit JULIA-ról mond, hogy ha kedve és ideje van hozzá és még nem ismerné. De a világról se fogjon bele, míg JULIA-val és magával egészen tisztában nincs. A művész reprodukciója a művészet közvetlenségével saját magából újra teremti a költő alakját, az aestheticus reprodukciója okoskodás útján elemzi, hogy újra koncentrálhassa. És a meddig az előadó művész saját teremtményével még készen nincs, az aestheticus igen könnyen nem csak hogy megzavarhatja, hanem a művészi alkotás, az inspiráció útjáról többé-kevésbé okvetlen le fogja terelni a konstruálás útjára, a mi a legjobb esetben is odavezet, hogy ha meg is lesz az igazság, de nem lesz meg az élet. De csorbúlni kell az igazságnak is, mert a hol a művész nem abból teremti újra az alakot, a mi rokon elem saját magában meg van, hanem a maga egyéniségéhez, melyet végre is a színpadra kívinni kénytelen, és otthon nem hagyhat, csatol idegent, ott ellentmondás mindig fog maradni. Még akkor is, ha a művészből nincs elég tartalom, hogy magához és a költőhöz hű maradjon egyaránt, legyen inkább igaz magáért, mint a költő iránt.

»De hiszem, hogy haszonnal hallgathatja meg az aestheticust, ha a maga munkájával már készen van. Nem azért, hogy vezettesse magát, hanem azért, hogy legyen próbaköve, legyen alkalma újra végiggondolni mindent, megizmosítani és minél mélyebb és erősebb alapra rakni alakját.

»Gondolkozzék, kedvesem, a mint tenni szokta, az okoskodást ne vesse meg könnyelműen, de legyen hozzá bizalmatlan, tiszter bizalmatlan, és még akkor is, ha igaznak találja, ejtse el, ha nem képes eredményét kihozni saját felfogásának egészéből és főképp abból is, a mi saját magában megvan. Aztán fordítson több gondot szerepének a végére, mint az elejére, de többet az elejére, mint a közepére. Sok függ az első impressiótól, minden az utolsótól.

»Az elsővel kell megnyerni a nézőt, belevinni az illúzióba, megnyerni érdeklődését. A középén őt is, a művészt is viszi a költő, (ha költő) a bonyodalom, a szenvedély. De a végcsapásra kell hagyni a legjobb erőt. Ez úgy van minden előadásnál, a politikai és hitszónoklatnál éppen úgy, mint a színi és művészi előadásnál.

»Aztán« — végzém leveletem — »szeressen engem kérem olyan sokáig, a mint csak teheti. Találhat, lássa, könnyen, a ki magának nálammal többet érhet, de nem találhat soha senkit, a kinek maga annyira lehetne, mint nekem. Lehet másnak jobb szeme arra, a mi tulajdona magának meg lehet másban is, de nem

lehet olyan, mint nekem arra, a mi magában rendkívüli, csodálatos, nemes; nem csupán, hanem megnevesítő.

És ez utóbbi szavakban azt hiszem már nem volt több semmi mesterként; azon érzésnek hatalma alatt írtam, hogy e rendkívüli nőhöz, a nem közönséges művésznőhöz van oda nőve boldogságom.

XII.

SOK tépelődés után hoztam létre e levelet úgy a hogy elküldtem és alig hogy elküldtem, szerettem volna visszakapni; erőltetettnek, majd végsőraiban bántónak, egészben nevelésnek éreztem, és ép úgy rösteltem IRMA elé kerülni, mint a hogyan kergetett a nyugtalanság megtudni, a hogyan fogadta leveletem.

Szinte elvémme emelkedett az eleintén csak öntudatlanul követett természetis szokásom, a tenni vagy nem tenni küzdelmeiben: nem tenni. Most ellenkezőleg, bár a legkényelmelenebb érzésben, nem tudtam ellenállni ama nyugtalanságnak, mely IRMÁHOZ szorított. Minden módját elképzeltem annak, hogyan fog fogadni. De nem azt, melyet találtam. Már az előszóiban megtudtam, hogy egyedül van és hogy meghagyta, hogy senkit se bocsássonak be hozzá, csak engem.

Miért félttem inkább, sem hogy örülni tudtam volna?

Zilált hajjal, kísértetiesen sápadt ábrázattal, a rohamos nagymérvű rosszülét hatását feltűnítő hirtelen összeesett vonásokkal találtam, összehúzódtott tagokkal a pamlagon zsugorodva; ködlete szemeket emelt redám, nem haraggal, nem mintha terhére volnék, de szomorú szemrehányással és mégis szelíd vonalammal telve és telve fájdalommal.

A szó akadt el ajkamon, a zavar vett erőt félelmemen és a tehetetlen együgyűség azon érzete szállt meg, mely physikailag szenvedő nővel szemben megszáll minden férfit, ha nem orvos, vagy nem érzéketlen. Nem olyan nyomasztó a legnagyobb szerencsétlenség, mely ellen küzdeni lehet, mint a baj, mellyel szemben mit se tudunk tenni. Ha valahol, a betegnél emelkedik fel a nő, törpül el a férfi.

Ezenfelül olyan érzésem volt, mintha mindezért engem illelne a vád. Sze-meiből mintha azt olvastam volna ki, hogy igaztalan voltam iránta, hogy gyanút és gyanúsítást érzett ki levelem végsőraiból és hogy ettől testi szenvedésénél is inkább szenved. Alig tudtam kihozni annyit, hogy: »Mi baja van?»

»Mennyit szenvedek. Tegnap óta folyton rosszul vagyok.« És ajkai rángotak a fájdalomban, mely görcsösen látszott egész testén végigvonaglni.

»Olyan jó, hogy eljött. Jól esik látnom. Pedig nem kellene látnom soha, soha.«

Éreztem, hogy arcom még együgyűbb lesz néhány fokkal.

— »Jöjjön ide. Fogja kezem; csöndesen, olyan nyugodtan, a milyen nyugodt szokott lenni; az olyan jó. Ne, ne csókolja; bánt; legyen egészen nyugodt, az olyan jól esik. Lásza, én szánom önt; úgy-e ön engem szeret? Oh, az kész szerencsétlenség lehet, ilyen nőbe beleszeretni. Szerencsétlen vagyok, hogy szeret, a legnagyobb szemrehányásokkal kínzom magamat, hogy ennyire jutottunk és mégis, még sokkal szerencsétlenebb volnék, ha hinném, hogy nem szeretne; akkor semmim sem volna, még egy jó gondolatom sem. Ne mozduljon. Nézze; vegye ezt a pálmát: üljön le ide elé a földre, hogy fejére tehessem kezem; óh, ha tudná milyen jól tesz velem, ha így itt van, ilyen nyugodtan, mozdulatlanul. Miért szeretett belém, — én nem vagyok örömré való.«

Nem tudom, mit adtam volna érte, ha nem írtam volna azokat a sorokat. Szégyen, szánalom, szeretet egyaránt vádolva keltek fel bennem.

»Szeressen, — mondtam, — szeressen IRMA, nem akarok egyebet semmit, csak tudjam, hogy szeret, csak kételem ne kínozzon.«

»Ön kételedett? Mit kellett volna tennem, hogy ne kételedhessék? Mit gondol róla, ha nem azt, hogy szeretem? Szeretem annyira, hogy nem volt erőm soha, lemondani arról, hogy ne lássam. Nem kellett volna látnom soha. De nem tudok lemondani róla. Ne kérdezzen semmit; nem mondhatok semmit; ne kutasson, mert nem tudja meg; nem vagyok örömré való, boldogságomban vagyok legszerencsétlenebb; és ennyire kellett jutnom, hogy erőt tudjak találni, megmondani azt nem, hogy ne lássuk egymást többé, arra nincs erőm; hanem, hogy mostan, egy ideig, nem tudom meddig, nem sokáig, nem — úgy-e? — nem láthatom önt. Most hogy itt van, maradjon itt, maradjon minél tovább, mert nem tudom, mikor láthatom megint.«

XIII.

EGÉSZEN elcsüggedve távoztam IRMÁTÓL. Szerencsétlen voltam, mint valaha. Szánalommal, szerelemmel és homályos önváddal tele, és homályban győtrődve mind ennek magyarázata fölött. Minden féltékenységet, mint nemtelenséget dobaltam el magamtól. Hitttem IRMA-ban, mert szerencsétlenné tett volna nem hinnem. És magyarázat hián győtröttem el fűrkésző elmémet, hogy miért nem lehet hozzá még közelednem sem, holott lábainál ülni mozdulatlanul gyönyörnek tartottam volna, melyért le tudtam volna mondani mindenről.

Ha magam nem mehettem hozzá, meglátogaltam naponta valamely jelével annak, hogy nála vannak gondolataim. Nem írtam soha, mert óhajával véltem ellenkezésbe jutni, csak BEPPO hozta az üzeneteket nap nap után, hogy jobban van, hogy jól érzi magát, végre tudtam, hogy kijár, de hiába reméltem, hogy ismét láthatom. Nem lehetett okom már BEPPO-t sem hozzá küldeni, nem tudtam róla semmit sem darab ideig, mely alatt tán nem tudtam semmit semmi egyébről sem, mert nem gondoltam semmire, míg vissza nem adott önmagam-

nak a következő levél, melynek annyira örvendtem, hogy nem érkeztem rajta csodálkozni, holott eléggé csodálatos naivitással úgy szólt, mintha csak tőlem függött volna megrövidíteni IRMA látása utáni szomjamat.

»Édes Zoltán! Nagyon nagyon köszönöm a virágokat, a képeket, a könyveket. Nagyon köszönöm, hogy gondolt rám.

»Mióta nem látott, feküdtem is betegem, és olvastam könyveit. Miért nem jön felém? Egyébbel van elfoglalva? Majd ha rá ér és nem unja igen nagyon egy beteges lelkű nőnek a társaságát, kérem keressen fel, nagyon jól fog esni. Az ön tisztán látó és ítélő, biztosan haladó, jó, gyöngéd lelke, mindég igen jótékony hatást tesz az én tapogatózó, sötétben botorkáló, árva koponyámra, és kedélyemre. Kérem ha egy pár elvesztegetni való órája lesz, adj a nekem, a ki bizonyosan igen jó hasznát veszem és nagyon hálás leszek érte; és a ki már most is lekötöztette vagyok.

»VELENCZE, martius 5.

»IRMA.«

XIV.

VISSZATÁVAGYIK utánam. Bármilyen légyen csodás magaviselete, nem képes fenntartani; feledni akarja; magyarázat nélkül akarja semmibe venni, azért ír így. És mit nem volnék képes feleljeni szerelmének mámorában!

Órákig ültem nála másnap. De hogy látogatásom minő volt és mi hangulatban hagytam oda, mutatja a legnagyobb ingerültségben írt eme levelem.

»Ne csodálja, kedves lelkem, ha a tegnapi hosszú látogatás után már ma reggel levelet kap. Ama sorait, melyekkel valahára magához visszazsúgított, csak így és csak most köszönhetem meg: mert hiszen az alatt a rövid néhány perc alatt is, a mit tegnap egyedül tölthettünk, kegyeskedett minden érdeklődését GÖTHÉRE koncentrálni és képzelheti milyen boldog vagyok, hogy ezzel izlést ennyire eltálatam.

»Mindamelllett igen szerencsés volnék, ha megint egyszer nekem tudná érdeklődését szentelni, ha tudna időt, módot és hangulatot találni, hogy a magunk dolgairól, azokról beszélhessünk, melyekhez nem kell senki harmadik. Pedig félek, ha elmennék ma, vagy holnap vagy holnapután, ismét egyik-másik oly tisztelőjének jelenlétében találnám, a ki imponáló ragaszkodásában kiűz engem a maga társaságából; ha nem kellett volna az utóbbi időben oly sokáig nélkülözöm társaságát, akkor bizonyosan könnyebben viselném az ilyest, jöllehet általán nehezen szokom új ismerősökhöz, és még nehezebben bírom azt a közömbösséget, melyet harmadiknak jelenléte parancsol. Magára nézve, a ki mint színész is oly nagy, hiszem, nem lehet terhes még akkor sem, ha csupán alakoskodás volna is, de a milyen okos asszony és a mennyire tudja, ha akarja, az embereket az újján forgatni, hiszem, hogy az sem volna magára nézve nehéz,

néha az enyémnek, egészen csak az enyémnek lenni. Nem akarok módozatokat proponálni²³³ és általán kérve kérem, hogy soha magát általam ne zavartassa sem szándékaiban, sem hangulatában, sem szeszélyeiben, sem kényelmében. Mert annyit megtanultam a politikából és a históriából is, hogy a kényelmetlen helyzetek mindig tarthatatlanok. Én nem emelek igényt semmit, jogot nem tartok semmit, és tőlem, kérem, mindig azt tegye, a mit tenne nélkülem; mert nekem nem kell, a mit csak miattam tenne, hanem az csupán, a mit teszen maga miatt és magától. De ha e mellett a feltételt mellett figyelembe veheti az én gyengeségeimet is, mely talán csak abból áll, hogy nem vagyok képes végkép lemondani: tegye meg és engedje meg, hogy addig is csókoljam legalább e papíron, ha már tegnap a valóságban nem akarta megengedni.

»VELENCZE, március 7.

Zoltán.«

XV.

VALÓBAN az volt minden gyengeségem, hogy nem volt erőm lemondani. Hiába mondtam magamnak váltig, hogy neveléses a szerep, melyet játszom. Hiába lázadt fel bennem ellene a férfi. Daemoni hatalmat gyakorolt felettem e nő, azt tudta velem és belőlem csinálni, a mit akart, hogy az én akaratomnak a legkisebb befolyása lett volna rá.

Ha előbbi levelemben volt valami ellenszegülés, valami fenyegetés, valami lázadás az ő fensőbbje ellen, mint ügyes idomár az ilyen kísérletet, úgy tudta megfékezni, hogy utána engedelmesebb és simulóbb legyek, mint bármikor; akaratom meg volt törve, és nem tudtam egyebet tenni, mint neki engedelmeskedni.

Levelemre szeretettel, szomorúsággal, félhomályos célzásokkal vallotta be, hogy nem mer velem egyedül lenni, és minden magyarázatot megtagadott, minden találgatásnak útját vágta. És ha föl is tettem magamban, előtte soha sem tudtam határozott, egyenes kérdéssel, vagy váddal fellépni. Meg volt bennem az az érzés, hogy mellette közönyös minden, nélküle unnék mindent. És mindennél inkább féltem a gondolatától, hogy végkép elveszthetném és mindig oda s oda jutottam, hogy elkerülni ezt: eltűrök mindent.

Így esalta ki belőlem azt, hogy nincs vágyam semmi, mint tudni biztosan, hogy szeret, nem zavarva mások által, egyedül lehetni véle, lábainál ülve; ez magában elég lesz nekem, hogy nyugodt és boldog legyek.

Ha nem hittem a szerelemnek azon nemében, vagy legalább beteges aberrationnak²³⁴ tartottam, melyet olyan igaztalanul neveznek PLÁTÓ után, most belé jutottam a legkülönösebb módon. Embertől játékszer, báb lettem. Mint kis leány kedves babájával, olyan gyöngéden, olyan dédelegve bánt velem. De játékszer voltam.

Ha azelőtt vagy az énekes, vagy más, de mindig volt valaki: most mindig egyedül voltunk. Ha lábainál ültem, ő kanalizta a narancsból a hűtő leveit, ő hozta elő ajkaimhoz. Simítgatta, vagy bszongatta hajamat; czirógatott engem, de én nem czirógathattam őt; megcsókolt néha, szenvedélytelenül, csöndesen; de én nem csókoltam őt. Ha minden célja az lett volna, megmutatni, hogy nincsen benne semmi érzéki, vagy legalább, hogy uralkodni tud érzelmei fel-tétlenül, nem tehetné volna jobban. És nem tehetné volna jobban, ha fékte-leníteni akarta volna érzelmeit, hogy megmutassa, hogy képes azokat féken-tartani mégis, egy pillantásával, egy parancsszavával.

Magához vonzott és mégis távol tartott a legérthetlenebb módon. És olyan hatállyal tudta tenni mind a kettőt, hogy, mint daemóni erők által elvesztém az önrendelkezési erőt, ide s tova húzhatott, és megállíthatott azon a ponton és ab-ban a pillanatban és addig a meddig akarta. És ha ellenszegülés, vagy vád emel-kedett bennem, a gondolat, hogy szerelme után szerelme nélkül semminek sem volna többé értéke reám nézve: elég volt, hogy magam verjem le.

Pedig e közben éreztem helyzetemnek már pusztán fizikailag is kínos és gyötrelmes voltát. Sokszor jutott eszembe, hogy ha nem ember, hanem eb volnék, jobban érezném magamat lábainál. Sokszor voltam azon, hogy megírom neki, hogy a mit velem csinál, az monumentális kaczerkodás; az egy szabadulni nem tudó áldozatnak kergetése az örültek házába. A félelem, hogy viszonyunk végkép megszakadhatna, hogy elveszne a remény is, visz-zartartott.

Sokszor látható elszomorodással sajnálkozott felettem, kért, hogy bocsás-sak meg neki, és biztatott, hogy fog jöni idő, melyben ha oly boldogtalanná tesz most, mint a minő ő maga: látni fogom, hogy nem lehet nő a világban, a ki úgy szerethessen, mint ő, olyan vágygal, olyan hévvel, olyan odaadással. De min-den kérdésemre az volt a válasz, hogy többet mondania nem lehet.

E közben mindig merészebb kísérletekkel folytatta sajátos idomításo-mat, mert nem nevezhetem másképp azt a rendszert, mellyel uralmát fölöttem gyakorolta.

Igy későn este, mondván, hogy fáradt, bágyadt és gyöngé, lefeküdt, de nem bocsájtott el, hanem ágyához ültetett, és gyönyörködött benne, hogyan kü-zdik tekintetemben vágy és lemondás. És mégis véretem féken tartotta akara-tának erejével, képzelmemet tüzelte bizonyos naivitással, felsorolhatva magá-nak, miben és mennyiben felelnek meg idomai az antik ideálnak. És midőn a nagy lábujjra kerülünk és meg találtam jegyeznem, hogy ez a szobrokon a máso-dik ujjnál jóval rövidebb, de mostan a cipők keresesítő hatása alatt rendesen hosszabb: gyermekiesen örült, hogy ebben is hasonlított régi szoborhoz.

Hogya egyszerűen oda hat, hogy szakítás nélkül, a vonzalomnak és lemondás-nak közös alapján fejlődjék egy nyugodt viszony, a minő annyiszor követi

a szenvedélyek hevét; ha nem vonz magához és nem izgat ép oly határozottan és hatályosan, mint a hogyan ugyanakkor távol tartott mégis: talán soha sem tudtam volna egyéniségének varázsa alól szabadulni, vagy szabadultam volna a lassú megúnás szokott útján.

De midőn végre láttam, hogy olyan állapotot akar állandósítani, mely tart-hatatlan már azért is, mert nincsen ember a világban, a ki akár szellemileg, akár fizikailag el tudná viselni az egész idegrendszer ez állandó és nyugalom nél-küli fellátását; azt mondtam magamnak, hogy minden erőmmel komoly kísér-leket kell tennem, hogy tudok-e tőle menekülni, komolyat, mint TANNHAU-SER az ő VÉNUS-ával, érezvén a varázsból a kárhozatot.

De alig maradtam el tőle néhány napig, leküzdhetetlenné tette visszavágyó-dásom újabb levelével:

»Édesem. Hát már épen nem fog én hozzád előni? Valami oka van rá? Ha igen, mondja meg, mondjon csak annyit, hogy igen, és én nem fogom tovább faggatni; de ha csak megelégedeztet rólam, azért nem jön, akkor engedje, hogy emlékébe hozzam azt, hogy vagyok.

»On most azt mondhatja, hogy én ellentmondásba jöttem magammal a miatt, hogy Önt kérem, hogy meglátogasson, de lássa utolsó látogatásaival any-nyira meg voltam elégedve; — no nem épen a két legutolsóval! — hogy csak így egyszerre, minden búcsú nélkül, nem tudom megszokni, hogy nem látom. Ez a bajom. Kérem tegyen róla.

»Üdvözetemet kérem átadni a szemeinek, tiszteletemet pedig homlokának.

»VELENCZE, márczius 29.

»IRMA.«

XVI.

ÉS ismét a mómornak jöttek napjai.

Levelére visszatértem hozzá, de megmondtam neki elmaradásom okát, el-mondtam az utóbbi viszony lehetetlenségét. És megölelve és csókokban fű-rösztve susogta ismét elhomályosodó szemmel és kihevülő arccal, hogy nem tud nélkülem ellenni és megelégedezik mindenről, és megtesz mindent, hogy el ne vesítsen.

A déli égalig bujaságával fakadt ki a tavasz, a szerelem hatalmas fakasztója; a dúsan zöldülő lődön voltunk naponként, óráig néztük a zúgó tenger hogy ost-romolja folyton-folyvást, küldve hullámfalat hullámfal után, mint ezredet ez-redre, a puha nyugodt fővénnyel, és mint török meg, lapul el és apad vissza egyik a másik után. Künn ebédeltünk derűs zene mellett a boschetoban,²³³ és csöndes holdvilágos gondolázással, el a szigetek néma zárdái és magas templomai közt, tértünk vissza a tündöklő vízi városba, nem a tündöklő város esti zajongásába: magányos, csöndes, hosszú, szerelmi éjszakára.

És mint a nyaktóló zuhan le, hogy kettémesse az életet, úgy jött ismét IRMÁ-nak egy levele:

»Édes ZOLTÁN, valóban nem fogadhatom el önt többé. Hogy miért lehetetlen, miért tettem eddig, vagy egyszer? arra csak azt felelhetem: mert szerettem, mert szeretem. Ezt mondom most is, mikor arra kell kérnem, hogy bizonytalan időre szüntesse be látogatásait. Ész kérem, ne haragudjék.

»VELENCZE, április 8.

IRMA.«

XVII.

HA MINT férfiút a legnagyobb mértékben folytonos izgalomban tartott IRMA magaviselete; talán mint intellektuális lényt nem kevésbé bántott az, hogy nem voltam képes e magaviselet kielégítő magyarázatát találni.

IRMA múltja jogossá tett minden gyanút. És nem egyszer furdalt e múlt és furdalt e gyanú.

Igaz, soha sem fürkésztem ez irányban. Nem tartottam magamhoz méltónak? Vagy félttem az eredménytől? Nem tudom, mert igyekeztem ilyen tépelődést magamtól távol tartani, és inkább arra kerestem okokat, hogy ilyen gyanúnak, ha alapja volna, ez még éppen nem magyarázhatná magaviseletét.

Nem akartam jelentőséget tulajdonítani annak, hogy IRMA ismét s ismét szerelmet mutatott irántam és más iránt nem. Szereltem dolgában nem kell ügyes színésznőnek lennie: a legegységűbb nő is félrevezetheti a legélesebben látó férfiút is; láttam akárhányszor, hogy férjének jelenlétében milyen közönyös tud lenni a nő kedvese iránt, milyen szerelmes férjébe. Inkább kellett azt tekintenem, hogy mindazok közül, a kiket IRMÁNÁL vagy IRMÁVAL láttam, pedig némelyiket gyakran és sokáig láttam nála, egyiken sem tudtam észrevenni soha bizalmasabb viszony jelét; pedig a férfiak, mivel kevesebb okuk van a rejtegetésre, de kevesebb érzékük is van arra, hogy a szerelem rejtéit igényel, és főképp mivel kevesebb tapintatuk, és mindenekfelett kevesebb türelmük van, ritkán tudják huzamosabban megállni, hogy el ne árulják magukat: ezenfelül, ha IRMA mást szeretett, nem volt oka ezt előlem titkolni és a mi viszonyunkat folytatni. Ha pedig szerelem nélkül volt másnak kötelékében, ez a másik még kevésbé lett volna óvatos előttem, de IRMÁNAK kellett volna sokkal óvatosabbnak lennie szemben velem. Pedig bármilyen távol tartott magától, koronként, időről időre minden ismerőse előtt, sőt egészen idegenek szeme láttára is, szinte tüntetésszerűen árulta el viszonyunkat.

Másfelől, ha lett volna egy harmadik, ez alighanem beszéd tárgya lett volna. És beszéltek sokat egykori kalandjairól, de semmit sem a jelenről.

De nem marad-e fenn még mindig a lehetőség, hogy valaki több szerelmi viszonyt tart fenn egyszerre és az egyiket titkolni akarja és tudja, a másikat nem?

Nem képzelhető-e ez éppen ily erős ösztönökkel és kielégítetlen, tépett, bódulatra szomjazó lelkekkel bírónőként, mint IRMA?

Nem-e a benső kielégítetlenség és disharmonia elnémitására számított izgalmi játék az, a mit velem űz?

Vagy a színpad hősnője tanulmányozza-e az emberi jellemet és szenvedélyeket és teszi ezért lázas kísérletek tárgyává kiszemeltjét — hideg vérell?

Vagy valóban monumentális dimenziókban vitt kaczerködés, a mit űz?

És ha az, mi a célja?

Csak mulattatása? Vagy annak teljes leigázása, a kivel kaczerkodik?

Talán el akar érni valamit velem? Hatalmába akar ejteni, éreztetve velem, hogy nem tudok nélküle ellenni? Módra akar terelni, hogy biztosítsam magamnak?

Nőm akar lenni?

Nőm?

Képzeltem-e ilyennek nőmet valaha?

Képzelte-e ilyennek anyám, midőn jövőmön tünődött?

Lehetne-e képzelni ennél nagyobb botrányt ismerőseim összes körében?

És vajjon, ha e percben felül állana minden kételyen, hogy ez által ez izgalmas szerelem nyugodt bírását magamnak biztosíthatnám, ha tudnám, hogy gyötrememnek csak ez az oka, és hogy azután megszűnnék a gyötres és maradna szerelme: nem venném-e nőmnek?

Mennyire másképp végezném akkor életemet, mint a hogyan nagy álmaimmal, becsvággyal tele, kezdtem! De gyötrememnél egyebet mit arattam nagy álmaimmal? És mit köszönök a világnak, hogy tekintettel legyen reá?

És »nőmmel« megjelenve otthon, nyilvános utcán, nem kellene-e remegnem, hogy férfiuval találkozom, a ki hátam mögött kacagni kezdene és apró történeteket részletezne barátainak, melyeknek ő a hőse és . . .

És vajjon, ha szerelme miatt férfiú félrelök becsvágyat, becsületet, családot, közéletet és hazát . . . mondhat-e fölötte itéletet az, a ki talán hasonló szerelmet nem ismert?

CLEOPATRA szerelme volt CAESAR-é és volt ANTONIUS-é. De egy volt-e a kettő? CAESAR napirendre tért fölötté egy éj után. ANTONIUS e szerelemben elfelejtett becsületet, nemzetet és uralmat a világ fölött. A mi CAESAR-nak jutott, azt el lehetett felejteni másnap reggel; a mi ANTONIUS-nak jutott, a fölött el lehetett felejteni a világhatalmat. Csak a férfiakban van-e a különbség? És nincs-e meg a szerelemben is, melyet élveztek?

Római imperator! Népek imádotja! Csatak istene! Birodalmak hódítója! Itélhet-e fölötted az, a ki nem ismerte CLEOPATRA szerelmét úgy, mint te? CAESAR-nak odaadta magát. Téged szeretett. Ki tudja, mi lett volna CAESAR-ból, ha úgy szerette volna, mint téged, ha lehetne úgy szeretni hideg számítót, mint a hogyan szeretni lehet MARC ANTONIUST, a ki szerelmét egy világgal fizeti, és évezredekre szőlő hírnevet dob oda ráadásul.

Férfiak, bámuljátok CAESAR-t! Az asszonyok ANTONIUS-t fogják szeretni. És a kérdés csak az, vajjon a férfiakat és bámulatukat, vagy az asszonyokat és szerelmüket becsüljük-e többre? Mert különben a dolog egyre megy, és JULIUS CAESAR-t ép úgy római aczél öli meg, mint ANTONIUS-t, és mindenestre több köszönet van a nők szerelmében, mint a férfiak bámulatában.

XVIII.

CSODÁLATOS, hogy az első napok után nyugodtabb lettem. Minél többet forgattam magamban IRMA magaviseletét, annál inkább szilárdult bennem a meggyőződés, hogy nem fog sok idő beletelni, és ő közelít megint, ha passzív maradok magam. És így bármit tervezgettem feltűzött képzelettel, elmaradt mind, hogy helyet adjon a pusztá passivitásnak, melytől napról-napra inkább vártam a biztos eredményt. Magyarán nem tudtam magamnak IRMÁ-t, de kiszámítani tudtam. Érteni nem értettem, de ismerni ismertem. Mert abszolút passivitásom csakugyan elegendő volt arra, hogy már egy hét múlva újra kezdje a játékok, melyben most a vonzáson volt a sor.

»Édes Zoltán, holnap, azaz április 16-án hangverseny lesz a FAVORITÁ-ban; én is elmegyek Z-nél, és nagyon szeretném, ha Önt ott láthatnám, igen nagyon szeretném. Kérem, ha nem haragszik reám — s ha haragszik, még inkább! — jöjjön ki oda, vagy hozzám, vagy a hajóhoz, hogy együtt menjünk; no vagy legalább, hogy ott legyen. Különben mi a fél hat órai hajóval megyünk...

»Április 15.

IRMA«

XIX.

LÁTVÁ tartózkodásom sikerét, nem mentem sem IRMÁ-hoz, sem a GENOVESI-féle apró gőzshöz, melyet, elkényeztetve a Margit-szigeti gyors közlekedés által, nehézsége, lassúsága miatt úgy is utáltam. BEPPO-val mentem a LÍDÓ-ra és a hosszú sétányon át a FAVORITA kertjébe, hol a tavasszal együtt megkezdődtek az esti hangversenyek is.

Strauss-keringőnek hangjai fogadtak messziről; bizonyos fölény érzete, mely számításom sikeréből folyt, a tarkán kivilágított bokrok, a chiosk tele fénnel, zenével, derűlen társalgó és lakomázó emberekkel, és STRAUSS-nak régi reminiscenciáit²³⁶ keltő ütemei elfűjtak belőlem minden sentimentalitást, bizonyos léha hangulatot ébresztettek bennem, és akaratom még hidegebb vérűvé tett, mint a minő talán voltam.

IRMA fehér köntösben volt és így könnyű volt azonnal észrevennem, ha nem is tudtam volna e nélkül is azonnal kiérezni a szerelmesnek ösztönével. Mindamellett éppen nem siettem hozzájutni; minden ismerőssel szóba álltam, kivált nőkkel, némelyiknek asztalánál le is ültem és semmi sem lehetett természetesebb, mint a hogyan magának a tömegnek lassan váltakozó hullámzása által IRMA asztalához jutottam, a hol olyan nyugodt barátsággal, mintha köztünk semmi sem történt volna, üdvözöltem őt és társaságát.

Z-né volt, énekesnő, mint IRMA, az ügyelgő tenorista és egy fiatal úr, a ki igen sokat tartott a színi körökben tett hódításaira; ez utóbbi nyilván nem tartozott a társasághoz, hanem csak mint vendég jött oda IRMÁ-nak udvarolni.

IRMA, a kit eddig is folyton megfigyeltem és a kin belépésemről fogva igen meglátszott az ideges nyugtalanság, ha addig is csak szórakozottan ügyelt udvarlására, most már éppen nem figyelt reá. A hódító, miután a társalgás vezetésére tett több kísérlete meghiusított, heroicus fogáshoz folyamodott és sétat indítványozott. IRMA jónak találta az eszmét és felkelt. Az eszme szellemi tulajdonosa édes redőkbe szedett ábrázattal ugrott fel, de mielőtt ő tehetne volna, karomat nyújtottam IRMÁ-nak, a ki azt úgy fogadta el, mint a mi magában érte. Mentünk. Utánunk a másik pár. A hódító megkövülve, talán ma is ott állna, ha nem ment volna más hódítás után.

A kis győzelemnek és a langyos éjnek, valamint IRMA csevegésének befolysa alatt mindinkább elenyészett minden bántalmamnak utóíze. Örökig sétáltunk; messze utánunk a másik pár. Reggel-fele haza vittem őket gondolámon. IRMA phantastikus és pajzán volt a szilajságig. A ST. GEORGE-MAGIORE²³⁷ sziget-temploma előtt meg kellett állnunk. IRMA felment a templom lépcsőzetén és onnan nézte a holdvilágban úszó szigeteket és a várost, míg nekünk a gondolában kellett maradnunk. Ő maga az egész képen a legmegkapóbb lát-

vány volt; plastikus alakja hosszú fehér köntösében, a néma templom magas lépcsőin szoborként állott.

Még IRMÁ-nál theáztunk mind a négyen. Aztán haza kísértük Z-nét. Már világos reggel visszamentünk IRMÁ-hoz, miután az ögyelgő tenorista már előbb ajánlotta magát.

Hazamenet IRMA különböző arcsképeiből egy egész csomót vittem magammal, mintegy a kibékülés zálogául.

Ime két levél ez időből, mely a legjobban tükrözi hangulatunkat, de kivált az IRMÁÉT.

Egy kis kártya:
»Ha jobb unatkozásra nincs kilátása, kérem szerencséltesse ma délután szegény szolgálóját; a három órai hajóval indulok a LÍDORA. IRMA. 4—30.

SÜRGŐS. HÓDOLATTAL.«

És e levél:
»Aranyos! Ma semmi esetre sem megyek ki a Lídora. Ha máskor egészségem miatt megyek, ma csak rontanám. Tehát otthon várom.
»Most egyebet miért mondjak tollal, majd elmondok szóval!
»Adieu! Délután pedig repüljön hozzám gondolója szárnyán. Én kitárt — — — — — ajtókkal várom.
»Hozza el kérem magával GOETHE költeményeit, igen hálás leszek, ha felolvasand belőle.
»És most, miután szellememet tökéletesen kimerítettem, fogadja honleányi üdvözlétemet és lagúnák lége által megdeszültált csókomat.
4—30 vagy nem —5—1, úgy-e?»

»IRMA«

XX.

MINTEGY öt nappal utóbb lehetett, hogy ismét késő éjjelig voltam IRMÁ-nál. Elfelejtve a múltnak minden kínja. Kényeztetett a hogyan csak tudta. Más napra meg kellett ígérnem, hogy ismét eljövök.

Nem volt otthon. Hiába kerestem mindenütt, a hol találhatni véltem. Egész este met kellenlenül töltöttem.

És a következő napon e levél:

»Tisztelt Uram. Végre is a vége csak az, hogy — vége.

»Előbb vagy utóbb valamivel, az nem sokat határoz; s az én érdekem azt kívánja, hogy mátol fogva ne találkozzam Önnel többé.

»Fölvilágosítással, úgy tudom, nem tartozunk egymásnak s Ön hiszem, hogy szívesen el is engedi.

»Nincs is arra szükség.

»De nem mulaszthatom el megköszönni Önnek azt a néhány kellemes órát, melyet szelleműs társasága nekem szerzett.

»Legyen meggyőződve, hogy ezekre mindég igen kedvesen fogok emlékezni.

»Végül még kérem, ha? — vételem Ön ellen, bármivel — vagy vétek most? — bocsásson meg, és jó szemei mentse ki netán túlságos — hm! úgy-e különös gondolat, »szigor« akartam mondani? — velem szemben! — szigorot képzelni!!? — no, a mennyire szükség van rá, mentse ki maga előtt kérem! Végre — minden jó velünk. No lám, még utóbb érzékenykedni kezdek, az már aztán igazán nem jól venné ki magát — tőlem! nos — Adieu.

»VELENCZE, 5-9.

IRMA.«

XXI.

ELSŐ SZAVAIRA megszibbadva, gépiesen, a hidegnek olyan érzésével, mint ha ereimből kiveszne a vér, olvastam végig e levelet. És midőn elvégeztem, ismét s ismét elejétől végig betűztem. Azon vettem magamat észre, hogy tisztán a gravitációs fizikai törvényénél fogva, mintegy tehetetlen tömeg ülök székeimen, tehetetlen annyira, hogy a levél kihullott kezemből. Ennek zöreje riasztott fel; minden akaraterőm megfeszítésére volt szükségem, hogy megtaláljam a gondolkodás képességét. Első dolgom volt magamra csukni az ajtót. Nem tudtam volna elviselni élő lény tekintetét. A mint bennem megállott az élet, életelen néma csend volt első, legfőbb szükségem.

Aztán újra azt a levelet olvastam. Nem minden szavát, nem minden betűjét: minden betűjének minden vonását, a papírnak minden apró foltját elmémbe véstem. És aztán gondolkodni kezdtem.

Hogy ha legalább olyan leplezetlenül frivol nem lett volna. Úgy szállít meg, »tisztelt uram!« mintha üzleti levelet írta. Nem tudott találni semmi mást. »Végre is a vége csak az, hogy vége.« Milyen kelletlen, milyen unott lehetett egy viszony, melyet így végzünk. Milyen kicsinylett a viszony és az, a kinek mondják! De hát mire volt engem szerencsemel áltatnia!

Igaz: »valamivel előbb, vagy utóbb, az nem határoz.« De miért így!

Érdekével ellenkezik! De hát fel kellett-e érdekének áldoznia haláláig sértett önérzetemet, érdeke parancsolta-e, hogy ennyire neveltségessé tegyen önmagam előtt, daemoni gúnnyal fitogtatva, hogy milyen közönséges — nem, ez nem közönséges, — rendkívüli semmi az, miről ábrándoztam, a miért rajongtam, a mit imádtam, a miért megfedkeztem mindenről, a miért azon a ponton voltam, hogy félre lökjem mindent: ez a szerelem, mely az élet sivárságából a mámor bódulatába ragadt, hogy hallatlan önámításon és gyötrelmeken át viszszafelelőn abba a pokolba, melynek neve élet életkedv és életcél nélkül, kifacsarva belőlem reménynek, hitnek, életvitelségi erőnek végső maradványait, hogy legyek semmirevaló, elhasznált, félrelökött nyomorult.

Hát hülye voltam: hinni, hogy számomra lehet öröm és álmodni boldogságról; keresni még egyszer életotok, én, a ki három évtizedet éltem csak azért, hogy lássam, hogy nem vagyok életre való.

Bűnhődtem. Nem érdemeltem egyebet.

»Nem tartozunk egymásnak felvilágosítással.« Nem, oh nem tartozunk. Nem tartozunk semmivel sem. Megízleltetted velem a boldogságot, életemben először meg, és visszalöktél, a honnan felszedtél, hogy legyek nyomorultabb, mint valaha. Tartozni nem tartozol semmivel sem. Mulattál. És a vége az, hogy vége van. Miért ne mulattál volna, ha megtehetted, és miért tennéd tovább, ha ráuntál. De hogy »szívesen el is engedem« a felvilágosítást, azt ne hidd. Ha valamim volna, a mi nekem érne valamit: odaadnám érte mind. De hiszen nincs.

Köszönöm, hogy megköszönöd »a néhány kellemes órát.« Oh, hogy neki nem volt az egész egyéb semmi, mint »néhány kellemes óra.« Egyéb semmi.

»És igen kedvesen fog rám emlékezni. Nos, hát lehet többet kívánni? Nem volna-e nekem is legokosabb ugyanezt tenni?

És milyen jó szívű! Aggódik, hogy talán vétett ellenem! Talán! És jó szemeim mentsek ki.

Mennyi együgyűséget olvashattok ki jó szemeimből.

»Minden jó velünk!« Mi van jó? Agyrém. Nem is fogalom, csak szó. Annak is hiábavaló.

»Nos — Adieu!« Lehetett-e volna búcsút genálisabban kigondolni ilyen mulatság után? Hogyan illik hozzá. Milyen semmitmondó.

Aztán elővettem régebbi leveleit.

Eloolvastam egymásután sorra. És végül a végsőt. Milyen jó collectió. Hogy belé nem örültem!

Aztán elővettem arcképeit.

Mindenik egy-egy szerep.

Mindenikből sugárzott egy-egy érzélem, egy-egy szenvedély.

Szerep, — szerep!

Mégegyszer elolvastam leveleit.

Azután gyönyörű eszmém támadt.

Koldulnom nem lehet ott, a hol kidobtak.

Szemrehányást minek csinálnék ott, a hol kikaczagnak.

És mit is lehetne írni, a mi e levélre méltó válasz volna?

Hanem elküldöm neki leveleit, kezdve a legszerelmesebbtől egész az utolsóig.

De nem egyszerre. El sem olvasná, és másnap nem gondolna velők többé, ha csak nem azért, hogy örüljön, hogy visszakapta.

Hanem egyenként. Mához épen egy hétre az első, addig semmit. Azután minden héten egyet. Akkor elolvashatja mindeniket és összehasonlíthatja mindeniket az utolsóval. Eleibe hozom szerelmünket eleitől végig, hetenként egy darabot.

Emlékezzék vissza a mámor óráira, minden szavára, minden csókra, minden szeszélyére.

De az első után tűzbe dobhatja a többi felbontatlanul!

Nem volna nő, ha megtenné. Erre még ő sem képes. Ennyire mégis nő.

De hogy megváljak ettől a drága gyűjteménytől, azt nem lehet várni. És nem is az eredetieket küldöm. Azokhoz nincs joga. Hanem minden héten ráfordítok egy napot, hogy egy-egy levélét lemásoljam vonásról vonásra, mint a hamisító, hogy megdöbbenjen saját írásától, mely mégis az enyém. Egy pontot, egy foltot nem fogok elfelejteni, ott lesz minden a maga helyén, szakasztott olyan, mint az eredeti. Megkapja hetenként ugyanazon a napon. Ha elutazik, ott, a hol van. Énekesnő nem bújhat el; és vissza nem utasít egyet sem, mert félne, hogy másnak a kezébe jut. Így ha a collectionnak vége van, újra is lehet kezdeni. És nyerek annyit, hogy legalább minden héten lesz egy napom, a melyiken tudom, hogy miért vagyok a világban.

Örültségnék fog ez látszani? Szemrehányásnak? Szerelmeknek? Gúnynak? Mit tudom én! De ő sem fogja tudni, és nem volna nő, ha nem kínozná az, hogy nem tudja.

És ezenkívül tőlem nem hall semmit sem.

NEGYEDIK KÖNYV.

DARVADY ZOLTÁN MINDENT ELVESZÍT ÉS MINDENNÉL TÖBBET NYER.

I.

AZ EGÉSZ napnak folytán eszembe sem jutott kimenni. A levelen kívül úgy megelégedtem mindenről, a mi van, hogy nem volt semmi, a mi eszembe jutassa, hogy oda künn is létezik világ. De a homálynak beálltával az elhagyatottság borzalma és egyúttal olyan valami kergető érzés szállt meg, mintha czelálanúl és reménytelenül bár, bolyongnom kellene annak nyomában, a miről éreztem, hogy elérhetlenül veszte van.

A szélesebb utcák — vajmi keskenyek ezek is — tömve voltak tolongó emberárral; a szűk sikátorokat, a félreeső városrészeket bolyongtam be, míg vérem lázas lüktetése ébresztett fel és figyelmeztetett, hogy az IRMA lakásához vezető corte bejáratán állok. Mint bűnös lapultam a falhoz és siettem észrevehetetlenül tova a legmélyebb árnyban, tele remegéssel arra a gondolatra, hogy ellenséges véletlen IRMÁ-t hozhatná utamba. Inkább szerettem volna, hogy elnyeljen a föld, semhogy vele itt találkozzam.

A RIVÁ-n voltam. Késő lehetett. Nagy időközökben vetődött elő egy-egy emberi alak. Csöndes volt a lagúna. Víz és ég mélyen kék. Derengő homályban emelkedtek ki templomok és paloták. Álmosan pihentek hosszú sorokra kikötve a fekete gondolák. Kisérteti némaságban a nagy hajók óriás teste; csak itt-ott pislogott rajtuk egy-egy lámpa. Csak néha-néha hallatszott át róluk egy-egy rövidre szakított emberi hang. A világ ki volt halva. Hogyan tudja ez a VELENCZE örökké azt tükrözni, a mi lelkületünkben van?

Kiholt világban egyedül lenni: ez az érzés szállott meg. Egész idegrendszerem összerezzen, midőn gyors léptek közeledtek a piazzettáról. Egy nő volt, férfi kísérelével. Ijedve álltam egy oszlop árnyába; vérem keringését állította meg az a nem tudom honnan, miért eredt gondolat, hogy IRMA. Homályon és távolságon keresztül hatolni erőlködtem nézéssel. Láttam őket gondolába szállni és annak sátrában eltűnni. Majd kinéztem szememet, hogy az ablak kis nyílásán betekinthessek és nem láttam semmit sem, mint hogy a gondola lassan tova indult. Mindinkább közeledett egy nagy hajóhoz. Oldalához feküdt. Két árny felhaladt a lebecsájtott lépcsőn. A fedélzetén egy mécses bukkant fel. Minden csöndes, mozdulatlan. Aztán a hajó belsejében a kerek ablaknyílások egy során át fel-feltűnt tovahaladásában a mécses. Nézem, nézem és semmi egyebet nem láttam, és mégis úgy láttam IRMÁ-t a hajón idegen emberrel — és a kínos képzeletek változata gyötört — és későn, későn haza kerültem, fáradtan, kimerülten, csaknem összeesve, ágyamra dobtam magamat és nem tudtam aludni majd hidegtől, majd melegtől, és midőn végre elszenderedtem, álomban is éreztem, hogyan szorított össze csikorgó fogamat. Már korán reggel ébren voltam, és nem tudtam többé álmot találni.

Másnap nem nyugodtam addig, míg ki nem tudtam, hogy ki ment a hajóra. A kormányos volt feleségével.

Napokon át kínoztam BEPPO-t, küldve őt IRMA után lesbe. Magam csak éjjel jártam ki. Visszatértét félelemmel vártam, gyötrődve, hogy mi hírt fog hozni. És mindig bosszankodtam ügytelenségén, ha avval tért vissza, hogy vagy egyáltalán semmit sem észlelt, vagy csak olyant, amiben semmi sem volt képzelmemet igazoló. Ritkán járt ki, egyedül, vagy a színházba, vagy csak sétára, melyről ismét hazatért; hozzá nem ment senki.

Egyszer azt a hírt hozta, hogy IRMA elutazik. Az újságban olvasta. Csakugyan az időnyek és az operai előadásoknak már régen vége volt. A művészek már mind elszéledtek más színházakhoz. Jövő vasárnapra írták a velenczei lapok IRMA elutazását LUCCA-ba. Szombaton egy csomagot kaptam. IRMÁ-nál maradt egyik könyvem volt. Hogyan forgattam keresztül-kasúl csomagolást és könyvet egy betű, egy jel, annak egy nyoma után, hogy nála volt. Semmi. De annyit tudtam, hogy másnap utazik.

Most láttam csak, hogy eddig VELENCZE nem volt kihálva. Most éreztem csak igazán üresnek. Most már nappal is kijártam, de minden cél, minden terv nélkül. Napról-napra nyomorékbabnak éreztem magamat. Nem tudtam kiállani a napnak hevét. Olyankor, ha a sziroconak²³⁸ alig észre vehető áramlata tette nyirkossá a köveket, és a tikasztó nedves melegben elalélt egész idegrendszerem, sem járás-kelésben, sem pihenésben nem tudtam helyemet találni. Néha megdöbentem arra az érzésre, mintha a szilárd kövezeten csupa szalmazsupban járnék. Vagy magasabban, vagy mélyebben volt a talaj, mint a hova lábam raktam. Majd beleütődtem, majd belesülýedtem. Meg kellett állanom, hogy ne kezdjen velem forogni a világ. Reggelen- és esténként elébb egyszer, majd olyan rendszeren, hogy már félig vártam, hallottam megkülönböztethetetlen zúgást, mint távoli harangét, és fejem szédült.

Szabad levegőt! Természetet! Vadont!

Nem tudtam megmaradni VELENCZÉ-ben.

Először lélekzettem szabadon, midőn a szejci határ óriás bástyáiról tekintettem vissza a lombard síkság violaszín kövének fátyolán keresztül messze átfehérlő sűrű-apró városokra és campanillekre.

Milyen éltető volt a magas bérce szoros hűs levegője! Mint éreztem tágulni bágyadt szememet a havasok fehér lapjainak látására!

II.

A WENGERN-ALP havasi háza volt az első hely, a hol maradásomat tudtam találni.

Minél inkább fordultam el embertől és világtól, annyiával inkább tudtam belemélyedni a természetbe. De e zordon magány fenségéig nem tudtam nyugal-

mat találni a természetben sem. Emberek és emberi intézmények riasztottak el mindenünne — tovább, tovább és bántották ingerlékeny idegzetemet minde-
nütt, a meddig póstakocsi, gőzhajó, vasút volt. Egy-egy kirándulásban a jeges-
re éreztem visszatérni erőmet. Mi az a gyönyör, melyet az egész szervezetet
igénybe vevő ily merész fáradozásban érzünk? Csupán a természetben való
gyönyör? Nem: a gyönyör önmagunkban, abban, hogy küzködvé nehezségen
győzünk, hogy erőnk kifejlesztésével együtt fejlődik önbizalom, önértet, önb-
csülés. VELENCZE sima márvány-kockáján tétovázott léptem, fejem szédült;
a jegesek azúr-kék szakadásán bízton haladtam keresztül, és nyugodt szemmel
tekintettem a mélyen alatt zöldelő vízbe. Pedig itten egy megcsuszamlás halál.
De nem haláltól szédültem, hanem ételtől.

Hanem visszatérve ily kirándulásról is a népes vendéglőbe, a természet le-
dér udvarlójának rájába, bántalommal vált ismét minden pillanatom.

A magányos havasi ház a korai időnyben még nem volt a vándor-csoportok
tanyája. Egyszer-egyszer jelent meg valami egyszerű ember, és ment tovább a
túlso völgybe rövid pihenés után. Ügyszólván magam voltam a ház néppel és
csöndes éjeleken át még inkább magam a JUNGFRAU óriás hőtömegeivel.
Napokig mentem, mindég előttem e hőtömegek, míg ide jutottam. Most köz-
vetlenül előttem emelkedtek, fenséges mozdulatlanságban, nyoma nélkül a
nyugalmat háborító életnek. És törpe völgynek tetszett volna alattuk a havasi
ház magaslata, ha nem tanuskodott volna messze szabad kilátás, csöndes szik-
la-omladékok némasága, és az ezeknek sárga tömegeiből emelkedő sötét vihar-
fénnyel, hogy fölítte vagyunk az emberi lakhelyek nyomorának.

Abalakomból úgy tetszett, mintha csak puska lövésnire kellene áthaladnom
a sziklamezőkön, hogy kezemmel foghassam az óriás gúla tiszta havát. Itten bé-
ke van! Ez ezred éves, megközelíthetetlen, zavarhatatlan tiszta tömeg mellett
eltörpülnek lázas szenvedélyeink, hiú vágyaink múltó céljai! Miért e lázak, mi-
ért e vágyak kínjai? Ezek a tömegek, mintha nem múlt volna el egy pillanat,
állani fognak változatlanul azon módon, mint ma, midőn lázainknak, vágyaink-
nak, önmagunknak nem lesz nyoma semmi többé, sehoh a világon — nem lesz
meg még a pusztá emlék sem.

Miért hogy hajhászva kétes gyönyört, fosztjuk meg önmagunkat örökké a
létnek egyetlen tiszta gyönyörétől; a nyugalomtól?

Miért nem tudunk tanulni a természetből?

Miért akarással háborítani a létnek békéjét? Megértettelek, természet: bol-
dagság csak a békében, béke csak a lemondásban van.

Ismét ama napjára fordult a hét, a melyen leveleink egy-egy mását küld-
tem el IRMÁ-nak. Nem mulasztottam el most sem.

De minden keserűség nélkül, csöndes bánattal, fájó szájalommal másoltam
egyikét ama leveleink, melyekben egy kielégíthetetlen természet kínja zokog.
Némber! Mennyi van benned boldogságra és boldogításra való! De vágyanak
olthatatlan szomjában, telhetetlenség és csömör kínjai között hanykódva, bol-

dogságod csak a mámor pillanata és keserű, panaszos, sivár boldogtalanság a mi előtte, a mi utána van. Boldogtalan! mindent megbocsájt, a ki mindent ért. Ez olthatatlan szomj nélkül nem volnál az a dús természet, a ki vagy.

Fájó szájalommal gondoltam IRMÁ-ra, kopár meredélyek partján ballagva. A környezet rideg fensége édes mosolyra engedett egy szakadásnak megközelíthetetlen ölén: sűrű mezőben virított a havasi rózsza. Úgy vágytam utána; meg kellett kapnom, ha soha vissza sem térnék. Megkaptam. Vissza is tértem egy marékka tele. És újra vágyam volt: elküldeni a levéllel együtt, béke, bocsánat, enyhülés jeléül. De mi érkeznek hozzá? Egy csomó száraz gally. Nem a mi életünk forró lüktetésébe való e virág. Ledobtam a mélységbe. Hadd örvendjen hűs nyugalmánál haláláig. Neki lehet. Nekünk nem, — csak a halál után.

III.

ÉS NEHÁNY héttel utóbb ismét VELENCZÉ-ben voltam.

Leveleim elfogytak. Sorra elküldtem mind. Ekkor volt, hogy történetből kezmem került egy hírlap, melyben IRMA nevén akadt meg szemem. Azt írta, hogy a FENICÉ nyári idényt nyitott meg, melynek előadásában IRMA fog énekelni. Ha eddig legalább egy-egy levelet küldhettem IRMÁ-hoz hetenként, mostan, midőn ezekből kifogytam és érzületemmel ellenkezett, hogy a játékok újra kezdjem, egy újabb elszakadásnak ürességét éreztem, mely még türehtelenőbbé vált, midőn a lapnak híre felelevenítette a régi emlékeket. Nem gondolkodást, még kevésbé tervet, csak ösztönt követtem, midőn visszatértem VELENCZÉ-be. Igaz, nem ellentétes érzelmek, nem küzdelem nélkül tettem. Hitegetnem kellett magamat, hogy nem gyöngeség, a mi oda húz. Végre is, mondtam, mindenkinek van joga VELENCZÉ-ben lenni, és ha én oda megyek, abból nem következik egyéb semmi, mint hogy ott vagyok, mint száz és ezer más.

Daczára annak, hogy az utóbbi években a lídói tengeri fürdővel együtt dívatba jött második velencei idényt tartani a nyár derekán, midőn a tikksztó hőségben a velencei uraságok azt hitetik el magukkal, hogy hűvösebben vannak a vízből kiemelkedő márvány palotáikban, mint a campagnának tavasszal felkeresett nyári lakaiban, az idegenek pedig, — igaz, hogy jó részt csak olaszországiak — a LÍDÓ hullámverését veszik ürügyül: daczára ennek, nem VELENCZE iránti első szerelmem világításában tűnt fel előttem ezuttal a lagúnák városa. A havasok friss levegője után mindjárt az első belépésben valami fullasztó volt, és kivéte tén a PAPADOPI grófok tündéres kert estélyeit, a nyári idény e culmináló ünnepéyleit, csak lankasztón hatott reám minden a nyári VELENCZÉ-ben. A LÍDÓ hullámainak ringató játéka, mely időközönként időközre mint tollat felkapja az embert, hogy ép oly gyorsan tova haladván a partra törő hullámmal, ismét letegye, ruganyosságot csal a tagokba; a partú pu-

ha, meleg fővényben heverés, mely alatt a szervezetnek belsejéig hatolhattak a tenger vizét leszárító napsugarak, sajátos, rejtelmes kéjjel töltöttek el, melybe melán vegyült az elveszett kedvesnek emlékezete: de e csalfa ruganyosság, e bágyasztó kéjelgés után annyival inkább nyert erőt a visszahatás, és hosszú órák, félnapok teltek bele amaz önfeléd semmittevésbe, mely nem élet, hanem csak vegetáció, és melyben az elmét is mozdulatlanlanság lepi meg, midőn a szem önkéntelenül le bilincseli a fénylő tenger távol láthatárán mozdulatlanoknak tetsző, de az optikai csalódás által a tenger színe fölé a légkörbe emelt vitortások meseszerű tüneménye.

Ez volt főfoglalkozásom. Napról-napra halasztottam a FENICÉ-t, a hűvös templomokat és galeriákat nem mertem felogatni, mert IRMÁ-val féltam találkozni. És ha a piacpon, vagy éppen a szűk utcákon távolról feltűnt valamely szürke-fakó színekbe öltözött nő alak, ijedelemmel dobogott szívem, míg meg nem győződtem, hogy — nem IRMA.

IV.

MINDEN ESTE öltözködtem, hogy a FENICÉ-be menjek. Mindannyiszor megakadtam Florián kávéházánál. Csak útközben veszek egy granatinát, mondtam magamnak. Bevárom a ballet végét, mondtam azután. Holnap megyek, mondtam végre, és elvit az est a piacra messze kitolt szék-tömeg közt nyüzsgő hűsölők nézésében.

Utoljára is, azt hiszem az az eszme vitt a színházba, hogy beülők egy színpad melletti sarokpáholyba, arra az oldalára, a hova a csillár világítása nem hatolhat; mert az a két érzés vívódott bennem, hogy szeretném IRMÁT nézni, hosszan, zavartalan, úgy a mint csak színpadra kiállítva lehet valakit nézni, de nem tudnám elviselni azt, hogy ő nézzen és talán nevessem engem.

Nem volt a színpadon, midőn beléptem. A leghátulsó, legsötétebb zúgban vontam meg magamat. Semmit sem láttam, semmit sem hallottam a folyó jelenetből: csak IRMA belépését vártam.

Minő fenség! Mennyi nemesség alakjában, tartásában, ábrázatában! Hogy tudta viselni az antik fehér ruhát! Soha nem láttam előt lényt, mely mint ha a görög szobrok sorából lépett volna ki, úgy mint ebben a jelmezben ő.

Honnan veszi ezt a nemességet, ha olyan, mint a minőnek magát utolsó lehelében mutatja?

Midőn nagy áriájára intett a karmester és egy pillanatra néma csendbe merült az egész ház, az a gondolat villant rajtam keresztül, hogy első hangjainál kiülök hirtelen egészen előre, a színpad melletti szögletbe, a hol a legerősebb világítás esik reám, a hol, meg voltam győződve, tüstént látnia kell.

Egy pillanat alatt ott voltam. Soha gyorsabban nem követtem elhatározást. Nem tudom, mi szállott meg, hogy azt kívántam, hogy a váratlan látástól zava-

rodjék meg, akadjon fel. Azt hiszem, szerettem volna a botrányt. Szerencsére jobban tudott magán uralkodni, mint én. Meglátott azonnal. De csak egy pillanat volt, hogy rajtam függött csodálkozó szeme. Arczában egy vonás nem változott. Mégis mintha hangja vibrált volna. Mindenesetre másképp énekelte első taktusait, mint utolszor hallottam. Elhalóbb volt csengésük.

Nem mintha énekelné őket, mintha öntudatlanul fakadnának kebeléből halak, panaszosan. Csak a crescendoan látszott ébredezni, hogy majdan magával ragadja az egész házat szenvedélyének villanyos tűzével.

A ház tapsolt, tombolt, mintha először hallotta volna ezt az éneket. Zavar fokozta-e önkéntelenül a művészi hatást? Avagy zavartalanul tudott új hatásokra emelkedni? Ki tudná nekem megmondani.

Ha a színpadon volt, nem vettem le róla szememet. Ez jogom volt. Ezért fizettem. A színpadok közt, bár jól odaláttam, ignoráltam.²³⁹ Nem volt több jogom, tekintetét úgy mint egykor keresni. Mégis nem lehetett észre nem vennem, hogy egy lombos dekoráció rejtekéből rajtam függ tekintete. Egyéb-e ez pusztán természetes kíváncsiságnál? Szerettem volna olvasni szeméből, és mégis nem tudtam oda nézni. Hanem fogtam magamat és egyik páholyba látogatam, a hol női ismerőseim közül a legszebbek és legkaczerábbak egyike ilt nagy legyezője mögött.

V.

KÜLÖNÖS, hogy míg addig egyszer sem hozott IRMA útjába a véletlen, és mindig csak a remegésnél maradt, hogy ő az, aki ottan jó, alig hogy a színházban meglátott, találkoztunk a téren is.

Egész testemben remegtem, midőn egyszerre magam előtt láttam. Csak midőn elhaladt vettem észre, hogy nem köszöntöttem. Nem tudtam, hogyan fogja venni, de gyöttrött a gondolat, hogy szándékos, boszúló sértésnek veheti. Bármit tett velem, sérteni nem lett volna szabad, mert nő volt.

Midőn ismét láttam a színházban, a hova most már nap nap mellett eljártam, nem tudtam megállani, hogy tekintetét ne keressem a színpadok közt is. És panaszos, szomorú tekintete lebilincselte nézésemet.

Mit akar még tőlem? Tehát ahhoz a fordulathoz jutunk, hogy ő neki van panasza, szemrehányása és én vagyok a bántó?

Még azután is, a mi köztünk történt, nem akar békében hagyni?

Újra szövedjenek egy lehetetlen viszonyoknak szálai?

Nem.

Elutazom. Hová? Nem tudom. Akárhova. Rosznak elég jó lesz minden hely. És ismét egyik napról a másikra halasztottam elutazásomat.

Ekkor kaptam megint levelet anyámtól, a hol annyiszor ismételt sürgetéseit ismételte, hogy térjek haza.

Úgy látszik, hallott valamit IRMÁRÓL. A félénk anyai szív czélzását véltem leveléből kiolvashatni.

Nem tudtam elég elfogulatlan lenni, hogy belássam, hogy a válságok, melyeken átmentem, igazolták az anyai félelmet. Elkedvetlenedtem, hogy gyermeknek tekint, akit igazgatni kell. Éreztem ezt válaszbomban is, melyben megírtam, hogy még ne várjon.

Oh, bár sietnem volna hozzá, — az anyai szívhez, melyben egyedül van rendíthetetlen, soha nem változó tiszta szeretet.

De mintha daemoni erő bilincselte volna le, nem tudtam elhagyni VELENCZÉ-t. És mégis menekülni akartam tőle. Hosszú, magányos kirándulásokat tettem BEPPO-val, majd a virágos BRENTÁ-ra, majd a világtól elmaradt CHIOGGIÁ-ba, de legszívesebben a tengerbe és posványba elsüllyedt régi TORCELLO-ba, a hol egy-egy oszlopon, egy-egy bolthajtáson kívül csak az ősrégi templom áll még, végmaradványa egy elmerült, egykor VELENCZÉ-nél nem kevésbé fényes, büszke második lagúna-városnak.

Mégis volt erőm legalább a színházba nem menni.

VI.

EGYIK reggel ébredve, levelet kaptam, melynek feliratát megtekintve, azt hittem, hogy még álmodom.

De a levél kezében volt. IRMA levele. Egy perczig nem tudtam volna vonásait félreismerni.

Minden cím nélkül apró, sűrű betűkben így szólt:

»Ön többé nem figyel reám. Oh, milyen nagyon fáj ez a tudat nekem! Épen annyira fáj, mint jól esett azt hinnem, hogy egy kevésbé érdeklődik mintlétem iránt. Most már soha sem látom! Napról-napra nyugtalanabb leszek. Most már nem bírom megállni, hogy meg ne kérdezzem, kérjem, mondja meg, mit tettem, a miért végkép megvet? Kérem adja tudtomra, én adtam-e okot a legutóbbi időben arra, hogy egészen elfeledjen? Talán menthetem magam? Én nem akarom azt, hogy Önt — nem akarom — boldogtalanabb lennék, mint most vagyok, ha Ön nem gondolna velem többé! Lásza, én soha, soha nem becsültem, nem szerettem úgy senkit meg, mint Önt, és nem tudom feledni soha. Utóbbi időkben, midőn énekeltem, a színházban volt mindég, és ez nekem oly végtelen jól esett, hogy ki nem tudom mondani. Önnek énekeltem, csak az Ön tetszését óhajtottam, azt hittem, azért jön, mert tudja, mily jól tesz vele! Most is mindig, mikor a színpadra lépek, az az első, hogy Önt keresem, de már háromszor játszottam üres ház előtt!

Istenem, hogy fáj a szívem. Ön nem volt ott. Mit vétettem legutóbb, hogy e jó tettét megvonta tőlem? Lásd, Ön az egyetlen ember az én világomban, a kinek nem szégyenlem bevallani, hogy igen nagyon szenvedek, sokat sírok, most is, mikor Önnek írok, nem bírom visszafojtani könnyűimet, az istenre kérem, ne vessen ki, én nagyon, végtelen szerencsétlen vagyok.

»Az egyetlen örömöm eddig az volt, hogy Önt láttam mikor felléptem, most már az sincs, semmim, semmim sincs!

»Oh, hogy szeretném az Ön bölcsessége előtt bevádolni magamat, kipanaszolni magamat az Ön jó, jó és nyugodt, nyugodt és nyugalmas adó szeméi előtt, kisírnai keservemet, mellyel egész lelkem tele van. Ne vessen meg kérem, hogy így panaszkok, bocsásson meg, ha terhére van, de látta nő vagyok és igen nagyon szerencsétlen és nincs senkim, nincs egy lélek, a kinek néha kipanaszoltam kínomat. Ön tudja szerencsétlenségem alapját, Ön már vigasztalt engem, és én nyugodt is voltam akkor.

»Oh, hogy keresem mindég azokat a szemeket, a melyek annyi erőt képesek adni e nyomorult élet elviselésére, és hiába! Felfogja Ön az én kérelmemet? Megérti zilált, határozott alap nélküli panaszomat? Adja isten, hogy megértse és hogy Ön olyan állapotban legyen, hogy némileg segíthessen gyámoltalanságomon, mely Önhöz kiált segítségért.

IRMA.«

Első impulzusom az volt, hogy hozzá rohanok. De viszonyunk egész lefojlása tolult nyomban elélem, és visszaborzadtam a gondolatától, hogy ily viszonyt újra kezdjek. Ha IRMA sértett, kaptam elégtételt, többet, mint képzelhetem. Ha szerencsétlenné tett, nem tette szerencsétlenné magát is? Keserűség nem maradt bennem semmi, és éreztem egyúttal, hogy szeretni nem szűntem meg soha. Mit tegyek, midőn tán rajtam áll, hogy visszaadjam mindkettőnknek a boldogságot? De nem-e vakmerő ábránd, boldogságról álmodozni? Nem-e a régieb- beknek csupán újabb, bővített kiadása e levél, és mi biztosít az ellen, hogy ismét csak oda vezet, a hová a többi?

Biztosítékok!

Tisztán kell látnom. Biztosítva csak úgy lehetek, ha szívének rekeszeibe látok. Ha rejtélyét önmaga megadja előttem. E rejtélyével együtt el fogja veszíteni daemonságát. Nő lesz, nem sphynx többé. Egy lehetőség van: ha minden- nél erősebb benne szerelme, ha meg tudom hajlítani magam előtt, akkor szabad mernem. És miből láthatnám ezt inkább, mintha arra kényszerítem, hogy magyarázatát adja annak, a mit velem tett?

És ehhez képest: igen, vagy nem.

Ez a vallomás keservesen nehéz lesz. De ha képes rá, akkor az enyém. E nélkül legfeljebb én volnék az övé, és erre többé nem bír rá!

De éreztem, hogy erre alkudoznom nem lehet; és igen közel fekvő módhoz folyamodtam. Utolsó levelét, melyben annyi cynismussal szakított velem, nem küldtem volt el a többi másolatok sorában. Válasz gyanánt elküldöm neki most. Vagy hallgat erre, vagy magyarázatát adja.

VII.

SEM EZT, sem azt nem tette meg.

Nővel szemben hiába való dilemmát felállítani. A hol a férfi csak kettő közt való választást lát, a nő bizonyosan harmadik utat vesz.

IRMA levele minden számításomat és minden elhatározásomat is halomra döntötte.

»Bocsásson meg, a — így szólt — »még egyszer én vagyok!«

»Azt hiszem, félreértette legutóbbi leveletem, különben, — úgy hiszem, — nem lehetett akarata nekem ily fájdalmat okozni. Mert válasza szívem talált, és ép oly szellemű lett volna, mint keserű nekem, ha nem kellene Önt, — most az egyszer túlszigorral, vagy azzal vádolnom, hogy büntetését igen rosszkor sujtotta. Istenem, hát olyan hangon volt az a levél írva, hogy Ön olvasásánál csak sérelmére és annak megboszulására tudott gondolni? Egy pillanatra sem jutott eszébe azon lelki állapot, melyben lennem kellett, hogy úgy írjak! Hisz én Önt tökéletes embernek tartom, okosnak, jónak; miért akarja az Ön iránti érzelmemet így megsemmisíteni, hisz én nem akarok vele Önnel terhére lenni, és nekem igen drága.

»Hisz én csak azt mondtam, hogy igen-igen árva vagyok, és pusztának talá- lom a színházat és saját lelkemet, ha színpadon kell kiállnom, és Önt nem látom ott; aztán egy kissé kipanaszkodtam magamat asszonyosan, és arra kértem, jöjjön el egyszer-egyszer oda, a hol láthatom, a színházba, mert ezzel igen meg- könnyíti utálatos életem elviselését, a melyhez, tudja Ön úgy-e, hogy minden- ki ragaszkodik, még csak egy szalmaszálat lát, melyől megmentését reméli.

»En egy jó tette kértem Önt, és Ön ezt arra használja alkalmul, hogy büntessen egy oly tettemért, mely magában hordta már a legnagyobb büntetést, és a mely miatt azóta folyvást szenvedek, pedig nem is könnyelműségből követ- tem el, hanem sok küzdés után határoztam el magamat rá, hisz erénynek hit- tem akkor, — ezt Ön, tudom, nem érti. — Most már látom, érzem, hogy egyik életeremet metszettem akkor el, de tudom azt is, hogy jóvá nem tehetem, csak annyit kérek, a mennyit Ön magától is megtett a legutóbbi napokig: azt, hogy legyen ott néha, mikor játszom kell.

»Ez volt egyetlen óhajom, ez volt kérelmem Önhöz, melyet még egyszer is- mételek, de a melyre nem kértem, és nem kérek feleletet levélben.

»Isten önnel!

IRMA.«

E LEVÉL után egészen megváltozott világításban láttam mindent.

A nyugodt erő, a méltóság mondhatnám, mellyel írva volt, kicsinyesnek, méltatlannak érezte velem saját eljárásomat. A sorok közül panaszló szemrehányásai annál inkább hatottak, mivel önmagamot léptették fel önmagam ellen. Vádolnom kellett magamat, hogy épen azt tettem, a mit kerülni akartam: sértő, bosszúzó voltam. Úgy láttam egyszerre, hogy hozzám intézett felajdulására hideg gúny volt az, a mivel feleltem. Ezt nem akartam. De ezenfelül szerencsétlensége meghatott, gyöngesége ellágyított, és szerelme, mely mindezek mellett oly mélyen és mégis a lemondás tartózkodásával, szinte megnevesült eszménységgel nyilvánult: a számalom vonzódását, az elkövetett hiba jóvátételének természetes ösztönét tetézte és élénkítette mindannak egyszerre ébredő emlékével, a mi a múltban édes vala.

Hiába forgattam elmémbe, miért, hogyan gondolhatta erénynek azt a borzasztó levelet, mely előttem lázadásnak tetszett minden jobb érzés ellen. De hajlandó voltam elhinni és szinte ujjongással olvastam megtagadását, azt, hogy saját érzelmeinek ellenére írta.

Feltételeimet elfeledtem; tépelődéseimet félrelöktem. Elhalványult minden a számalom, az általam elkövetett bántalom érzete, a jóvátétel vágya és az előtt a mámoros gondolat előtt, hogy még egyszer győzhet minden tekinteten a szerelmem, melyet legyőzni mind a történet után sem képes egyikünk sem.

A határozók a levél végső sorai voltak.

Ha IRMA ezt a szerelmet nem akarná, miért akarja táplálni, élesíteni újra a újra visztonlítás által?

Ha képes volna magát igazolni, miért térjek annak újból, a miben boldogságomat kerestem?

Hogy azután, a mit tett, fél hozzám közeledni, fél a visszautasítástól, nem-e természetes? És mégis, a mit mostan tesz, nem-e félénk közeledés?

Kétes minden. De mivel minden kétes, minden lehető.

Miért nem fejezi be levelét egyszerűen avval, hogy feleletet nem vár. Miért mondja, hogy nem vár feleletet levélben?

Nem gondol-e arra, hogy közvetlen találkozásban egy szó, egy pillanat eligazíthat mindent?

Tehát újra találkozunk?

Igen. Csak közvetlen találkozás vethet véget e befejezetlenségnek, adhat bizonyosságot, dönthet úgy, vagy dönthet így, de dönthet. Egyéb semmi.

Nem szabad gyávanak lennem. Bármilyen legyen az eredmény, nem szabad visszariadnom az alkalmától, az egyetlen lehetőségtől, hogy találjak befejezést, teljeset, vagy folytatást, lehetségeset, de véget vessék ennek az elviselhetetlen hánykódnak.

Bármilyen legyen az eredmény, eredményt és bizonyosságot akarok. Megyek. Megyek nyugodtan. Nem fogom panaszkodni az én bántalmamat, nem fogom koldúlni, a mire benső kényszer nem indítja, de meg fogom hallgatni, és fogok itélni. Erre jogom van nekem és joga van neki is. Lehet, hogy ez az utolsó lépés. De épen azért meg kell tennem.

IX.

IRMA lakásába lépve, megtudtam a cseléditől, hogy látogatója van. Áadtam neki kártyámat azzal az ízenettel, hogy kéretem asszonyát, hogy fél óra múlva egyedül legyen.

A leány — új volt és nem ismert — nagy szemeket meresztett reám ennek a sajátságos követelésnek hallatára. De akármit gondolt, látta biztos elszántságot, hogy engedelmeskedni kell. Határozott és biztos parancsnak az emberek többnyire engedelmeskednek, ha nem is tudják miért. Tudja a parancsoló, gondolják.

A milyen kellemetlenül érintett eleinte, hogy IRMÁ-t nem lelem egyedül, most mégis örövendem neki. Előre is tájékozást vártam abból, vajjon kérésemet teljesíti-e vagy sem.

A félóra eltelt ugyanazzal, a mivel eltelt az út: a sajátságos találkozás lefolyását festette ki képzelmem előre, tévelygve a lehetőségeken, mámorosodva a lázas jelenetekben.

Midőn visszatértem, IRMA csakugyan egyedül volt. A leány nagy szolgálkészséggel vezetett be. Szemei azt a gondolatot árulták el: »mindent értek.« Pedig semmit sem értett. De hamar láttam, hogy magam sem vagyok kedvesebb helyzetben.

Ha félénk, ha bánkódó, vagy ha csábító nő vártam: csalódtam.

A komoly nyugalomban, mellyel fogadott, lehetett tán valami bánata a lemondásnak. De ez csak határozottabbá tette nyugalomát. Nyílt szeméből sugárzott gyöngéd jóindulat, de szenvedély melege nem; inkább volt benne talán valami számalom; ez még inkább fokozta azt a zavart, mely azonnal véget vetett biztonságomnak, midőn IRMÁ-t a zavarának árnyán is felül levőnek találtam.

Azt hittem, így viselheti magát nő beteg mellett, a kin sajnálkozik, a kit csilapítani akar, de a kinek kívánságait teljesítenie nem szabad.

Evvel a magatartással szemben fölény nincs.

Talán ha régi lakásán találtam volna, a régi környezetben, leltem volna egy szót a régi hangon.

De idegen helyt idegennek éreztem magamat. Midőn IRMA intésére az első szobából a belsőbe mentem, hiába jártattam szememet, hogy otthonosságot mérítsek a régi, kedves, egyszerű butorokból és ékítésekkel. Mindenütt új, ismeretlen tárult elém, és mindenben ismeretlen szellem. Semmi rendetlen, sem-

mi naivabbé a szobák berendezésében. Minden olyan csiszolt, olyan feszes, olyan igényteljes, a nagy szőnyegek től a nagy aczélmetszetekig.

Még egy szót sem váltottunk, midőn leültünk. És kalapomat sem tudtam letenni kezemből. Idegen voltam.

Ki tudná megmondani, hogy erejének minő megfeszítésével tudta fenntartani IRMA nyugalmát. Talán megdől e nyugalom, ha csak egy szó is képes ajkamon kitörni abból, a mi bennem dolgozott, panaszból, szerelemből. De egy árva szóra nem lettem volna képes olyanra, melyben erő van. Ismét főlányéknak egész hatása alatt voltam. Éreztem, hogy semmit sem érek el, még egy árva mentséget sem. Végre mégis beszélni kellett. Küzdöttem legalább külső nyugalomért. Mintha megfőjtött volna minden szó. Mintha nem lett volna levegőm, mintha nem lett volna hangom. Majd félhangon beszéltem, szakadozott mondatokban. Legalább okát akartam adni, hogy miért jöttem, és menteni magam, hogy miért válaszoltam levelére úgy, a hogy tettem.

— »Bocsásson meg, hogy eljöttem. Tudom, nem kellett volna. Nincs jogom. De magyarázattal tartozom magának és magamnak. Ugyanazért nem akartam új levelezésbe bocsátkozni, a miért nem voltam képes levelének kívánságát teljesíteni. Ezért feleltem úgy, a hogy tettem. Érthetőnek szántam, de nem sértőnek.«

Többet akartam mondani, de egy szóval nem voltam többre képes. IRMA csöndes, szomorú, de nyugodt, tiszta hangon felelt.

— »Azt gondoltam, talán szívesen megteszi értem, és csak csekélység, a mit kérek. Ha eddig ott volt, gondoltam megteheti, hogy eljőjön ezután is.«

— »Igen, ott voltam, mert látni akartam. De látása szerencsétlenné tett újra s újra. S mivel mindennek vége van, és mivelhogy akkori levele után folytatása nem is lehet többé; bocsásson meg, ha nem akarom újra s újra feléleszteni azt, a mi nekem csak kín lehet, és ha feledni nem tudom, legalább kerülöm azt, a mi felfrissíti. Ha úgy kell lenni, hogy vége legyen, legyen vége egészen.«

Talán mivel kész voltam arra, hogy vége legyen egészen, és talán mivel együttál felkelve, véget akartam vetni e kínos jelenetnek is: több nyugalommal mondtam utolsó szavaimat. De eggyüttál éreztem, hogy a végső fordulat előtt álok. Szavaim akármilyen tartózkodók voltak, bennük volt az utolsó felhívás, hogy magát mentse, levelét magyarázza, ha akarja és tudja; hogy beismerje, hogy kívánsága fen nem tartható, vagy hogy nem áll tarthatatlanságának motívumai: az, hogy mindennek vége van, és folytatása többé nem lehet.

Nem értett, vagy nem akart érteni? Azt hiszem, nem akart érteni. Felelete ígéret volt, hogy semmivel sem lesz többé terhemre, és köszönet, hogy még egyszer láthatott.

Evel mindennek vége volt. »Én köszönöm, hogy megengedte,« — mondtam és újra éreztem, hogy elszakadunk egymástól; és még egyszer meghajlítam magamat — mint idegen — siettem ki az előszobán, a hol alig volt ideje utamból állani az ajtóban lelkődő leányknak.

HAZAMENET kábitó zene harsogott elem a MÁRK-térről. Vágytam valami kábitó után. Leültem a sűrű tömeg közé, két oszlop mély árnyába, a hol inkább reméltem magamat egyedül érezhetni, mint szobám magányában, tele IRMA emlékével, IRMA arcképeivel, furdaló gondolataimmal.

De ezek a furdaló gondolatok itt sem hagytak el. Ismét annak a szerencsétlen teremtesnek éreztem magamat, a kinek olyan életet kell élnie, melyből megtagadták minden, a miért élni érdemes. E hangulatnak tompa apáthiájából folyton megújulva vergődött fel a kérdés, hogy mi magyarázhatja meg IRMA ellentmondással megoldhatatlanul teljes viseletét?

Féltékeny voltam. És mindinkább beledolgoztam magamat a gyanúba, a vadakba; szinte kaczagni tudtam volna önmagam, hogy mint éretlen gyermek, szerencsétlen tudok lenni egy kaczer nő változó szeszélyei miatt.

Kezdtém magamat józanítani és vizsgálni. Vajjon, kérdeztem magamtól nem ismerem-e eléggé a színpadi világot, hogy komoly érzelmeket tudok lényeihez kötni? Bámolni őket, gyönyörködni bennük, míg a színpadon állanak, méltán lehet, De csak éretlen gyermek viheti át a színpad benyomásait magánéletükre. És ha ezeket a benyomásokat mégis átvinné az ember magánéletükre, mit vethet át józan elmével? Nem-e azt, hogy életük fele hazug öröm és álnok fájdalom közt telik? Hogy művészetüknek kétes eredete és jelleme ámitás. Alakoskodás, hiúság reá úti bélyegét a legjobbakra is. A nézőtérrel kell szemlélni mindent, a mi a színpadhoz tartozik: közelről értéketlen, hamis.

Így józanítottam és vigasztaltam magam, és talán még szerencsétlenebbnek éreztem magam, mint annak előtte. Mert mi tehetett volna szerencsétlenebbé, mint épen a tudat, hogy az egyetlen, a miben még élni, hinni tudtam, értéketlen, hamis.

Mintha csak most kezdtek volna körülöttem társalogni, úgy ütötte meg fületem élesen egyik szomszéd asztaltól IRMA színpadi neve.

— »Hát te nem tudta?« — így ragadta meg a szót az ott ülő fiatal emberek egyike — »hogy SIGNORA MIRA a tábornoknak kedvese? Hiszen azt mindenki tudja! Látd, ott jön G... conteval. Mindég el jön VELENCZÉ-be, ha itt van kedvese.«

Fejembe tödült a vér. Első impulzusom az volt, hogy megrohanjam a szóit. De meg voltam kövülve párisi tábornokom gyors, hetyke lépéssel közeledő alakjának látásától. Mielőtt még magamhoz térhettem volna, eltűnt ismét a folyton hullámozó tömegben. Mint egy látomány, olyan volt az egész. De a szomszédos asztaltársaság ott ült és valamennyire a távozott tábornok után bémésködött.

Ismét azt akartam tenni, hogy feleletre vonjam a szót. Mert mintha egy papírosulat lyukgatt volna előttem keresztül, úgy véltem most egyszerre mindent látni, mindent érteni. Nem-e az ő társaságában láttam IRMÁ-t először? Nem beszélt-e róla bizalmasan, könnyedén? Nem jött-e rövid időközökben minduntalan VELENCZÉ-be, midőn IRMA itt volt, holott az ő üzletei alig veleszámoltak volna különben ide. És mégis IRMÁ-nál nem találtam soha! Miért? Mert bizonyára egyedül fogadta. Nem magyarázza-e ez, hogy néha oly óvatos volt, néha minden korlátot félre tett? Hogy majd vonzott, majd távol tartott? Igen, ez megmagyaráz mindent. Tehát olyan voltam, mint a férjek, a kik utolsók tudják meg, a miről mindenki beszél?

És mégis fel voltam zúdulva az ellen, a ki úgy beszélt erről a dologról, a mit mindenki tud, és a miről ezért beszélni is fölösleges. Igen, mert százszor is igaz az, hogy az ember tudhatja, hogy vonzalmát méltatlanra vesztegette: tárgya értéktelenné, sőt gyűlöltté válhatott, és mégis másoktól nem akarja ugyanazt hallani.

Szükségem volt minden józan eszemre, hogy nevetségessé ne tegyem magamat oly fellépés által, melyre hiába kerestem volna jogcímet.

Forrongó szívvel siettem lakom magányába. Álmatlan éj után IRMA arcsképeit láttam a napvilágnak első sugarában. Ez az utolsó, a mi megmaradt. De előköm utolsó emléket is. Összeszedtem a képeket, melyeket mámoros órában kaptam tőle. Borítékba tettem, melyre ráírtam a tábornok nevét. És az egészet második borítékban viszsza küldtem annak, a kitől kaptam.

»Ön igen kegyetlen és még inkább igaztalan; azon férfiú hozzám teljesen idegen!

IRMA.«

Ezeket a sorokat kaptam tőle válaszul.

És még egy utóirat:

»Miért nem égette el őket, ha nem akarta megtartani? Ennyit Öntől nem érdemlek, higgye el, nem. Oh, kérem, kérem, maradjon olyanakkal előttem, a minőnek ismertetem, ne igyekezzék minden áron közönségesnek látszani előttem, hisz kétségbe kell esnem!

»Nem hiszem, hogy ön maga is hinné azt, a mivel sérteni akar.

IRMA.«

És ismét a kétely vívódott bennem és halmozott el Irma vádjainál keserűbb önváddal. Hiszen pusztán szó alapult gyanúm, mely mit sem bizonyíthat. Csak annyi volt bizonyos, hogy ezután mindennek vége van.

ÉS TÖBB bizonyosságot szerezni nem maradt alkalmam.

Oly hangulatban, melyben azt hittem, hogy semmi sem maradt többé számomra, még önbecsülésem sem, tudomra hozta, hogy van még valamim, mindeneknél drágább, anyám levele.

Valami érzetével a megsejyénültségnek, a félelemnek, de egyúttal a kimondhatatlan vönzalomnak törtem fel az olyan régóta nem érintett drága kezének leveleit, és az első szót, melyet olvastam: »Daruvár« — az ősi romjait vázsolta elém, mely mezőre és erdőre messze kitekint, alatta a csöndes lakházat, melyet játékaim zajával töltöttem be egykor, és melyben most egy csöndes asszony búsul utánam, egy szomorú asszony, a kinek elaggott szíve felujjongna, ha nála keresném, a mit hiába üldöztem a nagyvilágban: pihenést, nyugalmat, szeretetet. De megindulásom mélyebb s mélyebb lőn, a mint végigolvasám e levelet:

»Édes egyetlen fiam!

»Akkor, a mikor először kértelek, hogy vess véget távol bolyongásodnak, nem magamra gondoltam. Jól esett volna akkor is, mint mindig, ismét simogatni homlokodat. De nem magam miatt, miattad kértelek, mert minden leved után újra féltettelek és azt gondoltam, hogy gonddal és szeretettel foglak kényeztetni, és meg fogom vigasztalni szomorú szívedet, és meg fogom gyógyítani beteg lelkedet és vissza foglak adni az életnek, hogy erős férfi légy, apáidnak fia, anyád büszkesége, öröme, mint a ki voltál annyi éveken át, életnek jutalma, végső vigasz, kin a siralomtól megfogadtam szememet az utolsó pillanatban is jártatva, nyugodtan mondhatnám az úrnak: »hagyd békében távozni szolgálódat, mert eleget éltem.

»De mostan magamért sürgetlek, mert a félelemnek temegése szállt meg, hogy elérkeznék az én óráim, minekelőtte még egyszer, utolszor láthatiam volna az én fiamat, és szememből megy a víz és elfordul bennem a szív a gondolatra, hogy ez utolsó vigasz megtagadtaték tőlem. Megszáraztotta arczom az életnek sanyara, fiam, az én napjaim leteltek. Mintha szánalommal tekintene reám a Daruvárnak csonka tornya, mely úgy áll még ma is, mint a mikor boldog ifjú asszonynak látott, holottan mostan görnyedve tekintek reá, magam is elhagyott rom, elhagyatva, feledve mindenkitől: hiszen én egyetlen édes fiam után is hiába küldöm könnyörgésemet.

»De nem akarok pörölni, mint az a vén asszonyok szokása. Ne vegyed panasznak, ha esenek utánad, még egyszer hadd hajsam erős válladra fejemet. Éjnek éjszakáján, valamint a lopó közeledik hozzám a félelem, hogy soha többé nem látlak. Kinek kinek meg van a maga réme a kísértetnek idején, de az if-

És végre mégis a falu alatt voltam és olyan kíváncsian keresve kerestem egy-egy ismerős alakot. Csodálkoztam és szinte boszankodtam, hogy dacára a kora délutáni óráknak, nincsen egy árva lélek sem a földeken; és aztán mégis örültem, hogy nincsen senki sem, a ki fellármázná a falut és házunkat.

A kocsit a kertek mögött állítottam meg, itten szálltam le, és hogy ne lássa senki sem érkezésem, hátulról kerültem a gazdasági épületek közt udvarunknak.

És mintha minden kihalt volna, minden üres!

Ünnep van-e ma? Vacsernyén vannak-e? A falu harangja szól.

Nem az. Tele van az egész udvar a falu népével. Mi van ma?

A falu harangja szól.

De e közül a sok régi ismerős közül nem szól egyik is. Bámészan tekintenek reám. És a mint közibük sietek, intve egy-egy régi jó embernek, némán, ijedve engednek helyet.

Mi van ma? — Félelem szállott meg.

És az előttem oszló tömegből, mely néma volt, mint a temető, kihallatszik egy hang:

»In paradisum deducant te angeli

»Et cum Lazaro quondam paupere

»Habeas requiem sempiternam.²⁴⁰

Leszegezve állottam. Éreztem mint húzódik össze koponyámon a bőr, mint tödül fejemhez a vér, egy füstfelleggel láttam, fülemben a harang és az ének összszézugott, és helyben a mint álltam, roskadtam össze.

XIII.

MIDŐN ELŐSZÖR eszméltem, régi szobámban, régi ágyamban találtam magam.

BEPPÓ volt mellettem és öreg papunk. Csak az ő látására tértem a történet teljes tudatára.

Anyám koporsója régen be volt falazva a sírboltba.

Soha, soha nem fogom látni többé nyájas arcát. Soha!

Első indulatom volt sírjához jutni. Nem volt erőm ágyamból fölemelkedni. Napok teltek el, míg lábadozni kezdtem. Hetek, míg hű szolgám és az öreg lelkész által támogatva, elvánszoroghattam a sírbolthoz.

Az egész idő alatt dolgozott bennem a gondolat, hogy még egyszer látnom kell arcát.

A sírírát szavai: »Nyugodjék békében« tartóztattak, hogy ne törssem fel a falat, . . . a koporsót.

Csak midőn innen visszatértem, volt bátorságom meghallgatni végső szenvedésének történetét. Végső szenvedése rövid volt. Hosszú volt az előtte való: egy egész élet.

— »Nincs miért élnem!«

— »Az élet kötelesség!« Válaszolta az öreg pap.

Az egyszerű ember egyszerű szavai, melyekkel később éjnek idején búcsúzott, megdöbbeneteket.

Az egész idő alatt az üres vigasznak, a hideg okoskodásnak egyetlenegy szavával nem bántotta fájdalmaimat. És a mit mostan mondott, az sem betanult bölcseségnek, hanem önkéntelenül fakadt mély, benső meggyőződésnek hangzott.

Hogyan van az, hogy a mi annyiszor hallva, mindég csak szellemtelen közhelynek tetszett, kiejtve igaz hangon, a fogékonyság egy pillanatában, egészen új világot tud deríteni lelkületünkbe?

Mióta tőle hallottam, ez a három szó zsong fülemben: »az élet kötelesség.«

Igen: az élet kötelesség! Van miért élni, mert az élet kötelesség.

Egész életem nem volt semmi, mert minden volt, csak kötelesség nem.

Hitvány én, a ki elhittem magammal, hogy nemesebb vágyakkal vagyok telve!

Életem minden gyötrelme mi volt egyéb, mint mértéktelen, ki nem elégíthető, hiú önzés!

Nem-e magamra gondoltam minden vágyamban? Nem-e önzés volt dicsvágyam, nem-e önzés, midőn hajhásztam a boldogságot?

Elégedetlen voltam magammal és az egész világgal, mert mindég csak magamra és ki nem elégített vágyaimra gondoltam; és tétlenül fecseleltem el életemet, meddő panaszkok közt, hogy önértettel, becsülettel, meggyőződéssel kellene fizetnem, a mire vágyom. Mert minden vágyom önző volt, és megelégedkeztem arról, hogy van ok a tette az önös eredményen, és a sikeren kívül is, mert a kit a tette a kötelesség indít, annak nem kell sem önértetet, sem becsületet, sem meggyőződést félrelőkní, hogy elérje a célját, mert célja az, hogy kötelességét teljesítse.

És ha csalódnunk kell mindenben, és ha nem elégítheti ki vágyainkat semmi, és ha az önzés éhesebb lesz, minél többet nyert: lehet-e megnyugvást keresni egyébben, mint abban, a miben egyedül van megnyugvás, még akkor is, ha az eredmény, a siker semmi: a teljesített kötelesség tudatában?

Én kikóstoltam az életet. És minden önös vágyam fenekén találtam keserűséget. Engem nem csábíthat többé semmi. A mi eltántoríthatna, nincs.

Az élet kötelesség.

Még egyszer ki fogok lépni az életbe.

És ha fülemben zúg a nemtelenség és lelkiismeretlenek vásári zaja, nem fogok előle menekülni másodszor is. Hanem azt fogom magamnak mondani, hogy it-

ten kötelességet kell teljesíteni. És azt fogom magamnak mondani, hogy minél kevesebben vannak, a kik teljesítik, teljesíteni kell annyiival inkább.

Anyám! A ki öröme és bánatod, reményed és aggodásod volt: fiad azt akarja, hogy ha életedben nem, sírodon valószínű reményed.

Ki az életbe!

»Munkálkodó légy, nem panaszkodó!«

NEMZETI MŰVELTSÉGÜNK

„It is the Greece that must distinguish you in the learned world: Latin would not.”²⁴¹

Lord Chesterfield, 1773.

„...a görög tanulmány abban hagyása a vészharang kongása. A tudomány ébredése óta a nemzetek egymásután a szerint játszottak vezérszerepet, a mint kitüntek ama tanulmányok bűzgalmában, melyeknek tetőpontja a szoros görög ismeret... A görög tanítás abban hagyása a nemzeti műveltség degradatója.”
O. Browning, 1878.

I.

Miért van az, hogy tudományunk meddő, szépirodalmunk élettelen, közgazgatásunk élvetetlen, közéletünk elvtelen?

Ha valaki kiállna és azt mondaná, hogy mindez azért van, mivel nem tanulunk görögül, — bizonyára az egész ország eltátna a száját.

Nem is fogom tehát ezen kezdeni. Mert bolondnak deklarálnának és nem is olvasnák tovább, a mit írok. Inkább ezen fogom végezni.

Hanem annyit tán mégis lehetne kockáztatni, hogy nem válhatik előnyére a magyar műveltségnek, hogy közoktatási politikáknak ma már csaknem teljesen sikerült ebből a műveltségből alaposan kidobni az egész antik világot.

A gimnáziumok tanítják még a latint és teszik magukat, mintha tanítanak a görögöt is. De nyolcz esztendei tanulás után a tanuló nem tud latinul, görögül pedig a tanító sem tud.

Igy igaz, hogy nincs semmi haszna a holt-nyelvek tanításának. Mi volna ezeknek a haszna? Az ész gimnastikáján kívül, melyet igazán gyakorolni nem is lehet egyébben, mint a mathesisben és a görögnyelvben, az, hogy az antik nyelvek tanulmányozása nemcsak szavak, hanem egy világ, és pedig a szellemi életnek legmagasabb fokára emelkedett világ tanulmányozása. Tanulmányozása az antik világnak törvényeivel, erkölcsével, művészetével, történelmével, mely olyan magas és tanulságos.

Mindebben az otthonosságot csak a középiskolában szerezhetjük meg. A fejlődés amaz éveiben, midőn az életnek még nem volt ideje megmontani az embert. Mikor szépre, nemesre, nagyra fogékonyabbak vagyunk, mint bármikor. Mikor mindez mély gyökeret képes még verni tiszta lelkiéletünkben. Ha egyszer bekövetkezett a későbbi ifjúkor, a vérmek forrongásával, a szenvedélyek typhusával,²⁴² az első erő szomjas élvsovargásával; ha majdan utóbb az élet nehézséghez küzdélme, a mindennapi kétszer kettő négy, a személyes érdekek és a köz-